

Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет

Кравчук Валентина Миколаївна

**Опорні конспекти
з теорії держави і права**

**Тернопіль
2011**

Тема 1. Загальнотеоретична характеристика правознавства як юридичної науки. Поняття, предмет і структура юридичної науки.

Наука - це система достовірних знань про об'єктивні закони розвитку природи і суспільства, які були набуті в ході розвитку цивілізації. Основним завданням кожної науки є пізнання об'єктивних законів розвитку дійсності, правильне пояснення явищ і процесів природи і суспільства.

Наука має різні напрямки свого розвитку, а звідси надзвичайно складну структуру і поділяється перш за все на природничу, технічну, суспільну науки. Кожна наука вивчає своєрідну властиву їй сферу проблем, закономірностей, тенденцій, рис, ознак. Наприклад, якщо природничі науки вивчають закономірності розвитку й існування природи, то суспільні науки досліджують закономірності розвитку суспільства, суть явищ і процесів які відбуваються в ньому. Але необхідно підкреслити, що суспільство є складний, багатогранний феномен. Тому цілісна суспільна наука поділяється на велику низку окремих самостійних наук, кожна з яких вивчає визначену групу специфічних взаємопов'язаних суспільних явищ, зокрема, закономірностей, тенденцій, рис, ознак.

Незаперечною умовою існування і розвитку будь-якого суспільства є його внутрішня організація, узгодженість, впорядкованість і урегульованість його суспільних відносин. Саме для цього покликавши суспільством два важливих інститути держава і право. Держава і право, підпорядковуючись загальним закономірностям розвитку суспільства, в той же час має і свої, характерні для них, специфічні закономірності. Звідси виникає потреба у такій науці як юриспруденція - галузь суспільних знань, яка вивчає право і правові форми організації та діяльності держави і суспільства та ставить собі завдання отримання і переосмислення сутності державно - правових явищ і процесів.

Отже, **правознавство** - це галузь спеціальних суспільних знань, в межах і за допомогою яких здійснюється теоретико-прикладне освоєння державно-правової дійсності.

Предметом правознавства є вивчення закономірностей державно-правової дійсності.

Функції правознавства - це основні напрямки його впливу на соціальні явища, в першу чергу, на державу та право на суспільні відносини, на формування й розвиток особи

До основних функцій правознавства належать:

- ✓ теоретико-пізнавальна функція;
- ✓ методологічна функція;
- ✓ ідеологічна функція;
- ✓ практично-прикладна функція;
- ✓ інтерпретаційна;
- ✓ прогностична.

Правознавство як юридична наука складається з цілої системи відносно самостійних юридичних наук:

- ✓ загально-теоретичні юридичні науки - теорія держави і права; юридична деонтологія; історія держави і права України; історія держави і права зарубіжних країн; філософія права; соціологія права; історія політичних і правових вчень та ін.;
- ✓ галузеві і міжгалузеві базові юридичні науки:
 - **Конституційне (державне право)** – це галузь права, система найважливіших правових норм, норм принципів, які закріплюють державний та суспільний лад, засади здійснення державної влади, правову систему, визначають основні права, свободи і обов'язки громадян, компетенцію та повноваження законодавчої, виконавчої і судової влади.
 - **Цивільне право** - це галузь права, система правових норм, які регулюють майнові і пов'язані з ними особисті не майнові відносини між рівноправними суб'єктами суспільних відносин (фізичними та юридичними особами)
 - **Адміністративне право** - це галузь права, норми якої регулюють управлінські відносини в сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, його взаємовідносин між державними, громадськими організаціями та громадянами.
 - **Трудове право** – це галузь права, норми, якої регулюють суспільні відносини у сфері здійснення трудової діяльності (найму і звільнення з роботи, режим, умови та охорона праці, регламентує порядок вирішення трудових спорів).
 - **Сімейне право** – це галузь права, норми якої регулюють особисті і майнові відносини, випливають із шлюбу та належності до сім'ї.
 - **Кримінальне право** – це галузь права, норми якої визначають підстави, принципи кримінальної відповідальності та встановлюють міру кримінального покарання за певні види суспільно-небезпечних діянь.
 - **Кримінально-процесуальне право** – це галузь права, норми якої регулюють відносини, що виникають у діяльності правоохоронних органів та судів у зв'язку з викриттям злочинів, розслідуванням кримінальних справ, їх судовим розглядом та виконанням вироку;
 - інші;
- ✓ спеціально-прикладні юридичні науки - загальні науки у поєднанні з юриспруденцією утворюють цілком нові науки: судова медицина, криміналістика, кримінологія, судова психіатрія, трасологія, судова бухгалтерія, судова статистика, правова психологія, тощо.

Тема 2. Загальне поняття, предмет, методологія та функції теорії держави і права, її практична значущість.

Теорія держави і права - це наука про закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права. Це є система знань, за допомогою яких люди пізнають суть держави і права.

Структура ТДП: методологія держави і права; теорія держави; теорія права (філософія, соціологія, спеціальна юридична теорія за Алексеевим).

Предмет ТДП складають основні закономірності держави і права, їх сутність, призначення і розвиток, а також система основних понять юриспруденції.

Теорія держави і права - це самостійна галузь наукових знань про державу і право. Її роль і місце в системі юридичних наук характеризується тим, що по відношенню до галузевих і спеціально-прикладних вона є наукою:

- загальною, яка вивчає закономірності державно-правової дійсності у всіх галузях юридичних знань, основні державно-правові категорії, які розкривають сутність апарату держави і права та є загальними для всієї юридичної науки;
- узагальнюючою, оскільки її висновки по своїй природі є інтегративними і систематизованими знаннями, що накопичилися окремими юридичними науками;
- методологічною, тому що науковий інструментарій, система підходів і методів, способів і прийомів наукового дослідження використовуються при вивченні державно-правових явищ і при вирішенні конкретних питань в межах окремих юридичних наук.

Держава і право є об'єктами дослідження не тільки суто юридичних наук, їх вивчають і суспільні науки, такі як: соціологія, філософія, історія, політологія тощо. Ці науки вивчають природу держави і права в більш широкому плані, що сприяє кращому їхньому розумінню. Соціологія вивчає державу і право у зв'язку з елементами соціуму, філософія роз'яснює загальні закономірності суспільного буття і взагалі дає теоретико-методологічний орієнтир для всіх суспільних наук, включаючи юридичні. Історія досліджує конкретні факти державно-правового життя народів, констатує етапи розвитку суспільства, в яких теорія держави і права віднаходить і обґрунтовує закономірності. Оскільки ядром, центром політичної системи суспільства є держава, то зрозумілою стає близькість теорії держави і права та політології. Держава і право також тісно пов'язані з економічним життям суспільства, звідси зв'язок теорії держави і права з економічними науками.

Функції ТДП у певній мірі співпадають з функціями правознавства в цілому, крім того необхідно ще підкреслити:

ТДП виконує *онтологічну функцію* (онтологія – наука про буття – грец.). Завдяки цій функції здійснюється пізнання сутності державно-правових явищ;

з розвитком науки пов'язана і *евристична функція* (евристика – мистецтво віднаходити істину);

як фундаментальна наука, теорія держави і права виконує у відношенні галузевих і спеціальних юридичних наук *методологічну функцію*;

важливою є *ідеологічна функція*, яка сприяє визнанню значимої і все зростаючої ролі держави і права у соціально-політичному, культурному житті країни. Вона дає можливість визначити вагомість правової свідомості, правової культури різних суб'єктів суспільного життя, вільного вибору ними усвідомленої поведінки на основі суб'єктивних прав і обов'язків;

практично - прикладна функція теорії держави і права зв'язана із інтересів кожного юриста реалізувати на практиці варіанти поведінки визначені теоретично;

прогностична функція (прогносис – з грецького “передбачення” на основі певних даних).

Успішний розвиток теоретичної науки про державу і право передбачає тісний взаємозв'язок всіх функцій.

Методами вивчення теорії держави і права є:

- 1) діалектичний - вивчення правових явищ у їх багатогранності і зв'язку;
- 2) історичний - історичний розвиток держави і права;
- 3) конкретно-соціологічний - полягає в дослідженні державно-правових явищ в зв'язку з іншими явищами життя;
- 4) нормативно-догматичний - вивчення самих правових явищ, їх зовнішня обробка і класифікація;
- 5) порівняльний (асоціативний);
- 6) спеціально-юридичний - суть полягає в опірі державно-правової практики, юридичних норм, зовнішні ознаки правових явищ;
- 7) системно-функціональний. Юридична наука має системно-функціональну природу. Тому цей метод використовується у вивченні складових явищ. Норма права є клітинами єдиної системи права.
- 8) статистичний метод - суть полягає у вивченні кількісних змін у державно-правовому житті і обробці цих цифрових спостережень;
- 9) логічний - він дає можливість в ході дослідження держави і права уникнути випадковостей окремих факторів, особливостей, несуттєвого;
- 10) метод сходження від абстрактного до конкретного.

У вищих навчальних закладах курс ТДП, як загальнотеоретична дисципліна, традиційно вивчається на початку навчання і на завершальній стадії навчального процесу у вигляді спецкурсів. Вивчення ТДП має важливе значення для підготовки юристів високої кваліфікації. Як наука, ТДП ставить за мету: озброїти студентів знаннями про сутність держави і права, висвітлити причини виникнення та закономірності розвитку цих інститутів. Без основного курсу ТДП неможливе засвоєння галузевих юридичних дисциплін. Спецкурси сприяють більш ґрунтовному оволодінню знаннями з окремих тем, які мають практичне значення. Будучи фундаментальною наукою, ТДП є базовою навчальною дисципліною юридичних закладів, яка допомагає підготувати спеціалістів-правників для органів юстиції, судів, прокуратури, органів внутрішніх справ, юридичних служб, приватних підприємств та громадських організацій.

Тема 3. Походження, сутність та основні риси держави.

Держава - є особливою організацією політичної влади, що існує в соціально-неоднорідному суспільстві і за допомогою якої здійснюється управління суспільством.

Держава характеризується рядом ознак, що, по-перше, відрізняють її від суспільної влади в додержавний період і, по-друге, підтверджують її особливість як основного знаряддя здійснення політичної влади. Це:

- 1) держава - це єдина політико-територіальна організація влади в межах однієї країни, яка обмежена територією;
- 2) організація особливої публічної влади: держава - є така публічна влада, яка не зливається з суспільством, а стоїть над ним; держава формально зовні представляє все суспільство;
- 3) така організація влади, яка має у своєму розпорядженні апарат примусу (побудований на правовій основі), яка робить свої веління обов'язковими для всіх (інакше держава не зможе виконувати свої функції);
- 4) організація суверенної влади (неподільність, недоторканість, незалежність влади і території). Суверенітет як ознака держави має внутрішній і зовнішній прояв. Зовнішній полягає в захищеності влади і території держави від будь-яких впливів інших держав чи сил. Внутрішній полягає в тому, що право і державний організм захищається від внутрішніх сил;
- 5) громадянство є невід'ємною ознакою держави, кожна держава має своє громадянство або підданство. В деяких випадках (в країнах як США, на підставі народження на цій території; на підставі права крові - якщо один із батьків є громадянин цієї держави; на підставі прийняття громадянства);
- 6) бюджетна система, яка базується на збиранні податків, необхідних для утримання державного апарату;
- 7) наявність загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм), які розробляє, приймає і охороняє держава і які визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства та визначають можливі міри покарання за порушення встановлених норм.

Таким чином, **держава** - це особлива організація політичної влади соціально-неоднорідного суспільства, що розміщується на певній території, характеризується суверенітетом, здійснюється шляхом діяльності системи спеціальних органів, має право приймати загальнообов'язкові норми і здійснює управління суспільством та здійснення керівництва загальносуспільними справами.

Ознаки, які відрізняють державу від влади первісного суспільства:

- У первісному суспільстві соціальна влада виражає і захищає інтереси всіх членів суспільства, а державна влада - насамперед інтереси панівного класу (керівного), його частини або домінуючої соціальної групи.
- У первісному суспільстві носії влади професійно в статусно не відокремлюються від інших членів суспільства, у соціально-неоднорідному

(зокрема класовому) - носії влади в організаційному відношенні відокремлені у певні структури, "загони".

- У первісному суспільстві органи влади не поділяються за окремими функціями на певні види, а у соціально-неоднорідному (класовому) суспільстві функції влади розподіляються між окремими органами, виникає специфічна структура влади.
- У первісному суспільстві населення не оподатковується; у соціально-неоднорідному суспільстві для утримання державної влади встановлюються податки.
- У первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій би території вони не знаходились, а в державі влада поширюється на всіх людей, що перебувають на певній території, належній їй.
- У державі створюється система особливих загально-обов'язкових правил поведінки - юридичних норм, яких не знало первісне суспільство.

Держава і право виникли з переходом від безкласового первіснообщинного ладу до класового суспільства. Цей процес спричинила спільна дія багатьох факторів економічного, політичного і соціального та іншого характеру. До їх числа, зокрема, належать такі основні чинники:

1. *Економічні:*

- перехід від споживчого господарства до виробничого;
- три великих розподіли праці (виділення скотарства, відокремлення ремесла від землеробства, поява людей, що займалися лише обміном - купців);
- зростання продуктивності праці і поява надлишкового продукту;
- можливість експлуатації чужої праці;
- концентрація засобів праці та запасів товару в окремій сім'ї;
- внутріродова нерівність, поява приватної власності.

2. *Політичні:*

- неможливість існування в нових умовах родоплемінної організації;
- виникнення класів з протилежними інтересами;
- необхідність в органі, здатному забезпечити функціонування суспільства як цілісного організму;
- потреба у сильній владі з відокремленим апаратом, що має можливість здійснювати примус.

3. *Соціальні:*

- ліквідація племінного та общинного колективізму, виникнення патріархальної сім'ї;
- поява соціальних протиріч між групами людей;
- ускладнення процесів соціального регулювання;
- упорядкування відносин між людьми;
- необхідність вирішення спорів, що виникають в результаті індивідуалізації суспільства.

4. *Психологічні:*

- заміна єдиної свідомості свідомістю з почуттям вини;

- розподіл свідомості на права та обов'язки.

5. *Культурні:*

- необхідність управління суспільством більш цивілізованими методами.

Ознаки, які відрізняють державу від інших організацій в суспільно-неоднорідному, зокрема класовому суспільстві:

- у кожному соціально-неоднорідному суспільстві може існувати лише одна держава, а організацій багато;
- тільки держава виступає офіційним представником усього суспільства: всі інші організації репрезентують лише частку суспільства;
- тільки держава може вирішувати загально-суспільні справи, інші ж організації вирішують справи, що стосуються, як правило, лише частини суспільства;
- держава має у своєму розпорядженні специфічний апарат і матеріальні засоби для виконання своїх завдань і функцій. Тільки цей апарат має владні повноваження щодо всіх інших членів суспільства, інших організацій;
- тільки держава може встановити загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки - юридичні норми;
- тільки державна влада характеризується суверенітетом. Ознаки цього суверенітету: верховенство влади; повнота і неподільність влади; самостійність і формальна незалежність влади від будь-якої іншої організації або особи, як у даній країні так і за її межами.

Тема 4. Загальна характеристика теорій походження держави. Теорія сучасної держави.

Питання про походження держави ще й досі є дискусійним. Проте юридична наука розробила досить широке коло теорій, що по-різному пояснюють її походження. Такий плюралізм думок обумовлений багатьма причинами:

По – перше, вчені, мислителі, засновники теорій виникнення держави, жили в різні історичні епохи і використовували різну базу знань накопичених людством. Сьогоднішня наука безперечно сягнула далеко вперед і ми з позицій сьогодення не повинні зневажливо розглядати їх теорії, тим більше ідеї цих теорій і тепер мають раціональне зерно;

По - друге, обґрунтовуючи процес виникнення держави, вчені у своїх працях використовували матеріал регіонів свого проживання, ігноруючи інші данні;

По – третє, мислителі, захоплюючись досягненнями інших наук часто їх результати застосовували до суспільних наук, що призводило до виникнення нових поглядів на процес походження держави, хоч як правило вони були односторонні.

По – четверте, необхідно врахувати, що погляди авторів теорій у великій мірі залежали від філософських ідей того часу та ідеологічних замовлень тодішнього суспільства та його домінуючих груп.

Основними теоріями походження держави є:

Патріархальна теорія. Засновниками цієї теорії вважають Платона (427-347 до н.е. і Аристотеля (384-322 до н.е.). Обґрунтовує походження держави поступовим, під дією різних причин, соціальним розвитком сім'ї. Сім'я, плем'я, група племен, народність перетворюються у державне утворення, яке втрачає кровну спорідненість. Виникає влада, що позбавлена сімейної основи. Отже, державна влада, за цією концепцією, є перетворенням влади батька у владу князя, монарха. На цій теорії базується і передача державної влади за спадком при монархичній формі правління. Вона стверджує суспільний порядок як результат підпорядкування “волі батька” і підтримує віру людей у непорушність. Правдивість цієї теорії підтверджується ще й тим, що на роль глави держави обирається особа з великим життєвим досвідом і у зрілому віці.

Теологічна теорія. Основна ідея, що першоосновою походження і сутності держави є Бог. Вся влада на землі здійснювалась від Бога, тому вона набувала надзвичайної святості. Вся влада символізує особу правителя у вигляді внутрішньої сили, а посадові особи є провидцями вищої влади. Зазіхання, замах на владу держави вважалися злочином, зневагою до всього святого (блззнірством). Проголошуючи божественне походження держави, вважалось, що кожна влада від Бога і що діяльність монарха подібна до діяльності Бога, бо вони обидва спочатку організують світ, суспільство, влаштовують певний порядок у ньому, а потім управляють ним. Монарх ніс відповідальність перед Богом за стан у йому підпорядкованому володінні і був

змушений виконувати три основних святих обов'язки: карати ворогів Божих творців зла; поширювати у своїй державі вчення Боже і створювати умови для побожного (благочестивого) життя людей. Представниками цієї теорії були Аврелій Августин (354-430) та домініканський чернець Фома Аквінський (1225-1274) та інші. Теологічна теорія була обумовлена релігійною свідомістю людей та рівнем знань про сутність суспільства та закономірності його розвитку. У цілому можна сказати, що ця теорія не є наукова, бо не можливо доказати все проголошене нею, так як і заперечити теж неможливо. У це можна тільки вірити. А це питання світогляду.

Договірна теорія походження держави отримала поширення в більш пізніший час, 17-18 ст. в працях Г.Гроція (1583-1646) «Про право війни і миру», Б.Спінози (1632-1777), Д.Локка (1632-1704) «Два трактати про правління», Т.Гоббса (1588-1679) «Левіафан», Ж.-Ж.Руссо (1712-1778) «Суспільний договір», Д.Дідро (1713-1784), О.Радіщева (1749-1802) та інших. Згідно з цією теорією держава виникла в результаті угоди (суспільного договору) як акту розумової волі людей. В основу цієї теорії покладено положення про те, що державі передував природний стан людей. Правда, умови життя людей у цей період, характер людських відносин мислителів уявляли по-різному. На думку всіх прихильників цієї теорії люди змушені були укласти договір всіх зі всіма з метою забезпечення прав і загальної користі. Люди відмовились від частки своїх прав для впровадження спокою і стабільності. Укладений договір всіх зі всіма надав можливість встановити злагоду і мир у суспільстві. На основі цього договору створювалося громадянське суспільство і його політичне утворення - держава. Держава забезпечувала охорону приватної власності і безпеки індивідів, які уклали договір.

Договірна носить демократичний характер. Виходить з того, що людина найбільша цінність суспільства. Ця теорія призвела до загибелі феодального строю. Вона відійшла від релігійного тлумачення держави. Ця теорія базувалась на суспільній практиці. Факти запрошення правителів на престол і вигнання їх з володарювання.

Органічна теорія походження держави розглядає державу як витвір самої природи, продукт її розвитку. Представником і автором цієї теорії був англійський мислитель, філософ і соціолог Г.Спенсер (1820-1903). Він вважав державу результатом органічної еволюції, різновидом якої є соціальна еволюція. Держава схожа на людський організм, де окремі біологічні органи тотожні органам управління, галузям господарства, а вона народжується, розмножується, гине тощо. Подібно до живої природи, вважав Г. Спенсер, виживають найбільш пристосовані, так і держави - в процесі війн і завоювань.

У **психологічній теорії** обґрунтовується виникнення держави і права завдяки особливим властивостям, що лежать у людській психіці, якій характерна потреба до наслідування, покори, усвідомлення залежності від видатної особистості, що спроможна керувати суспільством. Народ є інертною масою і не здатний до прийняття рішень, а тому потребує постійного керівництва. Фундаторами цієї теорії були Л.Петражицький (1867-1931), який

пояснював виникнення держави психічними потребами одних людей здійснювати керівництво, а інших - підкорятись; Д.Фрезер.

Теорія насильства опрацьована у наукових розробках австрійського вченого Л.Гумпловича (1838-1909), К.Каутського (1854-1938), Є.Дюрінга (1833-1921) та інших. Вони обґрунтовують виникнення держави як результат завоювання одних племен іншими, насильства, перетворення у рабство одного народу іншим. За цією теорією держава є тією силою, що утворюється завойовниками для утримання у покорі завойованих народів і зміцнення певної влади над переможеними. Ця теорія розкриває зовнішні, політичні фактори виникнення держави, але нехтує соціальними причинами виникнення держави.

Соціально-економічна, або класова (марксистська) теорія пов'язує виникнення держави з результатом природного економічного розвитку первісного суспільства (економічні умови також визначають соціальні зміни суспільства). Отже, держава - це продукт природно-історичного розвитку суспільства. Існують два підходи цієї теорії: один надає важливого значення виникненню класів і протиріччям між ними (держава виникає в наслідок непримиримості класів, як знаряддя підкорення пануючому класу інших класів); другий - на перше місце ставить економічний розвиток суспільства: великі суспільні поділи праці, перехід від родової (колективної) власності до приватної власності. Ці причини ускладнили і саме суспільство, що призвело до потреби вдосконалення управління.

Отже, в ТДП відсутня єдина думка щодо закономірностей виникнення держави. Існують численні доктрини, а також історичні, економічні, географічні, демографічні, політичні, соціальні та інші особливі причини виникнення держави у різних народів. Жодна з цих теорій виникнення держави не в змозі охопити і розкрити як сутність держави, так і передумови її походження. Кожна з уже існуючих і тих теорій, які ще можуть з'явитись, висвітлюють лише одну з причин виникнення держави. Тому лише у своїй єдності всі вони відтворюють більш-менш повну картину походження держави.

Теорія сучасної держави

У першій половині ХХ століття в багатьох країнах розпочався поступовий, здійснюваний різними шляхами, засобами і темпами перехід традиційного буржуазного суспільства (суспільства спочатку "вільного", а пізніше монополістичного капіталізму) до громадянського суспільства соціальної демократії - суспільства трудівників-власників. Такому суспільству і має відповідати правова держава, яка за її сутністю не може не бути державою соціальної демократії.

Держава соціальної демократії - це організація політичної влади трудівників-власників (що становлять більшість суспільства), яка реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості і солідарності".

Якісно новому стану всесвітньо-історичного розвитку людства, його переходу до правового громадянського суспільства, соціальної демократії відповідає у політико - юридичній сфері і перехідний тип держави, зорієнтований на соціальну демократію.

У сучасних умовах виділяється два основні різновиди держав такого перехідного типу:

- 1) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу до громадянського суспільства і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема колишні "радянські" республіки);
- 2) держави, які існують у промислово розвинених країнах соціально-орієнтованого, "соціалізованого" капіталізму.

Держава соціально-демократичної орієнтації - це організація політичної влади більшості населення, яка забезпечує необхідний консенсус всіх його частин, груп та перехід до створення умов, потрібних для реального та безперешкодного забезпечення основних прав людини і прав нації (народу) та прогресу суспільства на засадах соціальної демократії.

Тема 5. Тип і функції держави - основні характеристики соціальної сутності держави.

У науці є різні критерії класифікації держави, зокрема, за методами здійснення влади (демократичні, тоталітарні), за рівнем розвитку суспільства (доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні), за відношенням до релігії (теократичні, світські, атеїстичні), за географічним розташуванням (східні, західні, європейсько-азіатські) тощо.

Однак, ні одна з перерахованих класифікацій не розкриває соціальної сутності, тобто не дає відповіді на питання, волю якої групи населення ця держава виражає. І тільки історична типологія дає повну характеристику держави.

Історичний тип держави - це система суттєвих рис, що притаманні усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин і які виражають соціально-змістовну (зокрема, класову) сутність і соціальне призначення держави.

Основні причини зміни типів держави:

- розвиток продуктивних сил і відповідна зміна виробничих відносин;
- зміна соціальної, зокрема класової структури суспільства;
- зміна панівного, керівного, домінуючого в економіці класу, або іншої панівної, керівної групи суспільства, встановлення нового співвідношення класових та інших соціальних сил;
- перехід державної влади до представників іншого класу (союзу класів), або іншої соціальної групи, а отже, зміна соціальної сутності держави.

Історії відомі такі типи держав:

- рабовласницький,
- феодальний,
- буржуазний,
- перехідний від буржуазного до соціально-демократичного типу - держави трудящих-власників.

Деякі вчені ще виділяють дорабовласницький тип держави і права, який називається плеємінно-бюрократичний.

Першою в історії була **рабовласницька держава**, що представляла собою диктатуру класу рабовласників. Найдавніші в історії людства держави виникли в 4-3 тисячоліттях до н.е. Вони виникли в країнах близького і середнього Сходу (Єгипет, Вавілон, Мідія та інші), потім в інших регіонах земної кулі - це держави, в яких зберігались пережитки первісного ладу. В 8-7 ст. до н.е. рабовласницькі держави виникли в Європі (Греція, Рим).

Загальними характерними їх рисами були: створення держави і права в інтересах вільних людей, своїх громадян, головне - рабовласників, оскільки суспільство в той час поділяється на дві основні антогоністичні категорії (класи)- вільних і рабів. Далі - поділ вільних людей (громадян) на розряди, групи - залежно від розмірів майна, а, отже, різне правове становище в суспільстві, різна можливість займання державних посад, особливо - вищих.

У рабовласницьких державах існували різноманітні форми правління: монархія, аристократична і демократична республіка. Найтипівішою формою державного устрою була імперія, а політичного режиму - авторитарна (деспотична).

Право за своїм змістом мало суто рабовласницький характер: закріплювалась відкрита соціальна нерівність - усі права і привілеї за вільними (чим вищого розряду - тим більші права) і повне безправ'я за чужинцями, раби не були суб'єктами права і прирівнювались до неживих предметів. Разом з тим, до скарбниці світової правової культури увійшли демократичні норми державного права Греції, класичне приватне (майнове) право Риму та ін.

Феодална держава і право виникають в Європі в 5-6 і наступних століттях нашої ери, тому що рабовласницькі держави зазнають кризи. Характерні риси: закріплення соціальної нерівності, відносин сюзеренітету - васалітету; наділення феодалів (світських і духовних) залежно від рангів всіма правами; визнання селян, міщан людьми, але залежними особисто і економічно від феодалів з обов'язками працювати на них, державу і церкву; монополія феодалів на основні засоби виробництва, політичну владу. Основу суспільства складала власність феодала на землю, а держава і право стали інструментами диктатури класу феодалів.

Форми феодалної держави:

- ранньофеодална монархія, особливістю якої була слаба централізація влади. Король був лиш формально главою держави - графства, князівства, герцогства мали своє військо, адміністративний апарат і суд, якими здійснювали управління;
- представницька монархія більш централізована. Тут важливу роль грали певні органи влади (парламент - Англія, Земський Собор - Росія, Генеральні штати - Франція, кортеси - Іспанія);
- абсолютна монархія - це необмежена влада монарха. Цар повністю володіє владою, видає закони, призначає чиновників, тратить народні гроші без всякої участі народу. Створюється міцний військово-бюрократичний апарат, постійній армії приносять на зміну дружинам і ополченням;
- феодалні міські республіки - верховенство займала верхівка багатого (заможного) міського населення. У Росії - Новгород, в Італії - Венеція і т.д.

Буржуазна держава і право виникають в результаті революцій у 17-18 ст. Саме буржуазні ідеологи-просвітителі розробили прогресивні теорії "суспільного договору", "природного права", "розподілу влади" та ін., які потім втілили в життя гасла рівності усіх перед законом, комплексу невід'ємних прав людей, серед яких - право на життя, волю, щастя, власність та ін. Проголошено суверенітет, право народу на опір насильству. Виникають нові, значно демократичніші порівняно з минулим, форми держави: республіки (парламентські, президентські), розробляються основні закони цих держав - Конституції, на значно демократичніших засадах створюються системи державної влади, детально і кваліфіковано розробляються і кваліфікуються різні галузі права, виникають політичні партії, профспілки.

І нарешті **держави перехідного від буржуазного до соціально-демократичного періоду** з'явилися в ході поступового чи революційного розвитку суспільства. Соціальна демократія може існувати лише у такому суспільстві, де ліквідовано відчуження працівників, трудящих від засобів та результатів їхньої виробничої діяльності. Це таке суспільство, де всі трудящі є власниками або співвласниками засобів та результатів праці. Отже, майбутня держава - це держава трудящих-власників.

Одним з варіантів держави такого перехідного періоду стала Радянська соціалістична держава, але при безперечних здобутках, вона все ж не виправдала тих надій, які на неї поклалися. Такі характеристики соціалістичної держави як її антиексплуаторська спрямованість, демократизм, поєднання законності і дисципліни, вдосконалення напрямків і методів діяльності держави залишилися лише теоретичними постулатами. Декларативність основних конституційних прав і свобод людини, відсутність механізмів реалізації нормативних актів та відповідальності держави перед громадянином, жорстока розправа з будь-якими виявами незгоди, протесту, опору - були характерними рисами соціалістичної держави. Проте, цей етап в історичному розвитку держави мав і свої позитивні риси, що проявились в усвідомленні необхідності поступального розвитку суспільства до демократичної держави, відпрацювання механізмів соціального захисту населення, визначенні суперечностей соціального розвитку та основних шляхів їх подолання, організація народної освіти, охорони здоров'я.

Держава як політична організація, апарат управління і право як регулятор суспільних відносин будуть існувати ще довго. Доти, доки буде в них потреба. У людському середовищі поки що існує чимало різних проблем, протиріч, яких без державно-правового регулювання вирішити неможливо. Серед них одним із найсерйозніших є загроза збройних конфліктів, міжнаціональних і расових суперечностей, невирішені соціальні проблеми, особливо у слаборозвинених країнах, ріст організованої злочинності та ін.

Поняття функцій держави, форми і методи їх здійснення

Перед будь-якою державою постає більше або менше коло завдань, на вирішення котрих вона спрямовує свої матеріальні ресурси, ідеологічні та політичні зусилля. Ці основні напрями діяльності держави, в яких знаходять свій вираз її сутність, завдання і цілі називаються функціями держави. Таким чином, **функції держави** - це основні напрями діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві. Саме функції держави характеризують суть державного впливу на суспільні відносини.

При здійсненні функцій, що розглядаються, використовуються і такі методи: *переконання* - шляхом правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів; *заохочення* - шляхом пропаганди досвіду та надання різних пільг чи нагород колективам, особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними; *примус* - шляхом застосування до суб'єктів, які скоїли правопорушення заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, що заподіяна такою поведінкою іншим суб'єктам.

Багатство і особливості суспільних відносин обумовлюють існування у державі досить широкого кола відповідних функцій. Для зручності на основі певних ознак функції держави поділяються на ряд видових груп:

1. За соціальним значенням державної діяльності функції поділяються на:
 - основні, що характеризують призначення держави, найбільш загальні, найважливіші напрямки її діяльності на певному етапі розвитку. Вони здійснюються не окремими державними органами, а в різній мірі багатьма ланками державного апарату;
 - додаткові, що є складовими елементами основних функцій, але самі по собі не розкривають сутності держави.
2. З точки зору тривалості їх здійснення у часі, державні функції поділяються на:
 - постійні функції, що здійснюються протягом всього часу існування держави;
 - тимчасові функції, що здійснюються лише протягом певного періоду існування держави.
3. За сферами діяльності держави її основні функції поділяються на:
 - внутрішні функції, що здійснюються в межах даної держави і в яких виявляється її внутрішня політика;
 - зовнішні функції, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики.

Можливий розподіл функцій держави за сферами суспільного життя, в яких вони здійснюються. В цьому випадку функції поділяються на економічні, політичні, гуманітарні.

Внутрішні функції держави - це напрямки діяльності, в яких конкретизується внутрішня політика і управлінська діяльність держави. Це:

- у гуманітарній сфері - забезпечення і захист основних прав людини, охорона природного середовища, соціальне забезпечення, розвиток культури;
- в політичній сфері - створення демократичних умов виявлення та врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності нації і інших етнічних груп, захист державно-конституційного ладу;
- в економічній сфері - створення умов розвитку виробництва, захисту різних форм власності, стимулювання та організація наукових досліджень, програмування і організація виробництва на державних підприємствах тощо.

Зовнішні функції держави:

- у гуманітарній сфері - участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини, допомога населенню інших країн у кризових ситуаціях, участь у захисті природного середовища, участь у міжнародному культурному співробітництві;
- у політичній сфері - оборона країни від зовнішнього нападу (анексії), участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети, участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку;

- в економічній сфері - участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці, участь у розв'язанні господарських та наукових проблем.

DocSic.com PDF Trial
www.docsic.com

Тема 6. *Форми держави*

Категорія "форма держави" є однією з найважливіших і широких понять державознавства. Кожна держава як і будь-яке інше суспільне утворення, повинно бути певним чином організована, побудована, а здійснення нею влади має відбуватися певними способами, методами.

Форма держави - це спосіб, порядок організації, здійснення державної влади. Поняття "форма держави" розкривається при характеристиці трьох її елементів:

- а) форми державного правління;
- б) форми державного устрою;
- в) політичного (державного) режиму.

Таким чином, форма держави - це складне поняття, що характеризує державу з точок зору існуючих у ній форми правління, державного устрою та державно-правового режиму.

Форма державного правління - це спосіб створення, функціонування вищих органів влади, характер їхніх взаємовідносин.

Види форм правління сучасних держав:

1. *Республіка* - це форма правління, при якій вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що обирається населенням (або його частиною) на певний строк.
 - а) президентська республіка - глава держави (президент) одноособово або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким сам керує (США, Аргентина, Мексика, Венесуела, Ірак, Іран, Швейцарія);
 - б) парламентська республіка - глава держави не може впливати на склад уряду, що формується парламентом (Італія, ФРН, Греція, Індія);
 - в) напівпрезидентська - глава держави пропонує склад уряду, що затверджується парламентом (Фінляндія, Україна, Франція).
2. *Монархія* - це форма державного правління, при якій вища державна влада зосереджується і здійснюється однією особою і передається за спадком серед правлячої династії або формується якимось іншим шляхом.

Необмежені монархії - це монархії, в яких влада монарха ніким і нічим не обмежена. Необмежену монархію можна поділити на такі її різновиди:

а) деспотична монархія, в якій влада монарха обожнюється, а він сам офіційно визнається божеством. Цей різновид необмеженої монархії мав розповсюдження в державах рабовласницького типу.

б) абсолютна монархія типова для більш пізніх часів і свого розвитку набула в епоху феодалізму. При цій монархії монархи не є божественними особами, але за ними закріплювалась необмежена влада завдяки належності їх до правлячої династії. Наприклад, царська Росія, а в сучасний період - Саудівська Аравія.

Обмежені (конституційні) монархії - це монархії, в яких влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується повноваженнями інших державних органів. Є такі її різновиди:

а) парламентська монархія - влада монарха суттєво обмежена у всіх сферах здійснення державної влади і за яким лише формально зберігається статус глави держави, але виключно з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Наприклад, переважна більшість сучасних монархій. Їх існування обумовлено національними традиціями, живучістю певних символів і т.д. (Англія, Швеція, Данія, Японія);

б) дуалістична монархія - глава держави особисто формує склад уряду, яким керує сам, або через призначеного ним прем'єр-міністра (Кувейт, Бахрейн). При дуалістичній монархії монарх вже немає законодавчої влади, яка перейшла до парламенту, а лише зосереджує в своїх руках виконавчу владу.

Форма державного устрою - це способи поділу держави на певні складові частини та розподіл влади між ними. Державний устрій може проявлятися у простій чи складній формі. До простої форми належить унітарна держава.

Унітарна (проста) держава - це єдина держава, частини якої (адміністративно-територіальні) не мають суверенітету та ознак державності. До найважливіших юридичних ознак унітарної держави належать такі:

- 1) до складу унітарної держави не входять державні утворення, що наділені ознаками суверенітету;
- 2) вона має єдину систему державних органів;
- 3) в унітарній державі діє єдина Конституція і єдина система законодавства;
- 4) в ній існує єдине громадянство;
- 5) в міжнародних стосунках унітарна держава виступає в єдиному числі.

В сучасному світі більшість держав унітарні (Іспанія, Італія, Англія, Україна). Правда деякі держави (наприклад, Іспанія, Італія, Португалія, Україна) мають автономні утворення.

Складна держава - частини держави мають суверенітет і всі ознаки державності. Складні держави поділяються на:

а) федерацію - союзна держава, частини якої мають ознаки державності та наділені суверенітетом (Канада, Росія, США).

Основні ознаки федерацій:

- 1) наявність Конституції федерацій в цілому і конституцій у кожного з її суб'єктів, а також наявність системи законодавства всієї федерації так і її суб'єктів;
- 2) існування громадянства як всієї федерації, так і громадянства кожного з її суб'єктів;
- 3) в міжнародних стосунках може виступати як федерація в цілому так і кожен з її суб'єктів.

б) конфедерацію - союз держав, що створюється для виконання певних завдань (кожна держава зберігає свою незалежність, форму, тому деякі вчені не вважають конфедерацію елементом форми державного устрою). У своїй переважній більшості конфедерація це досить не стійка, перехідна форма від співіснування повністю незалежних держав до її федерації або утворення нової унітарної держави.

в) імперію - складна держава, яка включає головну державу (метрополію) і її колонії.

Політичний режим - сукупність способів та методів здійснення політичної влади. Державний режим - це сукупність форм і методів здійснення державної влади.

Логічно розрізнати демократичний режим і антидемократичний режим:

а) *демократичний режим* - стан політичного життя, при якому державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини і з забезпеченням легальних можливостей вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми, тощо) та діяльність різноманітних громадських об'єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення і здійснення політики держави. Демократичний режим має різновиди: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

б) *тоталітарний (антидемократичний) режим* - це стан політичного життя, при якому державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини, скорочення або недопущення, усунення легальних можливостей для виявлення і врахування інтересів усіх груп населення (зокрема через діяльність громадських об'єднань, які їх представляють; зосередження неконтрольованої населенням державної влади в руках правлячої верхівки (олігархії) або однієї особи. Різновидами антидемократичних державних режимів є авторитарний, тоталітарний, вождизм, військово-диктаторський режим, фашистський, расистський.

Сучасні режими найбільш поширені:

- демократичний - у державах Європи, Центральної та Північної Америки;
- тоталітарній зберігається у країнах Африки, Близького Сходу.

На сучасному етапі розвитку України питання про форму держави набуває особливого значення. Адже воно стосується найважливіших аспектів організації і діяльності молодої суверенної держави. Тому вірне розуміння основних теоретичних положень, які базуються на світовому досвіді державно-правового будівництва, застосування їх у відповідності до конкретних умов і національних традицій може бути позитивно сприяти створенню життєздатної форми Української держави, яка буде одним із гарантів прогресивного розвитку і розквіту всього суспільства.

Тема 7. Механізм та апарат держави.

Механізм держави - це система всіх державних організацій, які здійснюють її завдання і реалізують її функції. Механізм держави це цілісна ієрархічна система державних органів, державних закладів і підприємств, за допомогою яких здійснюється державне управління суспільством і захист його основних інтересів.

Державний механізм має і визначені характерні ознаки:

1. Він складається з особливої групи людей, яка відокремилася із суспільства і займається, головним чином, управлінням суспільством;
2. Державні органи підпорядковані один одному і утворюють специфічну структуру - апарат держави;
3. Кожний орган наділений владними, обов'язковими для всіх повноваженнями. Виступаючи від власного імені, державний орган діє як орган державного володарювання;
4. Механізму держави характерна обов'язковість організаційних і матеріальних засобів примусу.

Більшість авторів схильні до того, що механізм держави - це система організацій держави, які складаються з державних органів, державних підприємств і державних установ.

Частина державних організацій наділяється владними повноваженнями, що використовуються для здійснення управління в суспільстві з метою реалізації завдань і функцій. Ця частина державних організацій визначається окремим поняттям, яке має назву апарат держави. Отже, **апарат держави** - це система всіх державних органів, які здійснюють її функції і завдання. Державні підприємства і державні установи - це такі організації, завдяки яким під керівництвом державних органів (апарату держави) практично здійснюються функції держави у сфері виробничої та іншої діяльності. І в залежності від того, що вони створюють (матеріальні чи нематеріальні цінності) вони поділяються на державні підприємства і державні установи.

Підприємства створюють матеріальні цінності, задовольняють суспільні інтереси, здійснюють інші економічні функції (заводи, фабрики, хлібопекарні, м'ясокомбінати). Підприємства - самостійний господарюючий суб'єкт, котрий має самостійний баланс та права юридичної особи з метою здійснення виробничої, науково-дослідницької, комерційної діяльності для одержання відповідного прибутку.

Для **державних установ** типова невиробнича діяльність у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, освітньо-культурної, навчально-виховної діяльності (школи, лікарні, музеї, театри). Державні установи - це такі державні організації, які здійснюють безпосередню практичну діяльність по виконанню функцій держави в різних сферах: економічній, соціальній, культурній, охоронній, керуючись у своїй діяльності статутом, наділені правами юридичної особи і мають визначену характерну їм організаційну структуру та специфічні повноваження.

Особливий акцент потрібно зробити на напрямках перебудови і формування державного механізму, який буде виконувати завдання і функції демократичної держави, правової, соціальної, насамперед:

- роздержавлення частини державних підприємств і установ, що призведе до формування повноцінного громадського суспільства;
- розробка і реалізація демократичних процедур при вирішенні спорів між організаціями державного механізму;
- запровадження принципів самофінансування, самоокупності по відношенню до державних підприємств і установ;
- запровадження незалежної правової експертизи законопроектів і рішень;
- формування законодавства, яке б регулювало взаємовідносини між підприємствами і установами та іншими суб'єктами на основі загальнодозвільних принципів: для громадян - "дозволено все, що прямо не заборонено законом" та - для державних організацій "дозволено все, що прямо передбачено законом";
- скорочення державного апарату, його реорганізація, децентралізація, запровадження принципу розподілу влад;
- підвищення ролі судових органів, забезпечення їх незалежності;
- переорієнтація роботи державного апарату на проблеми забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання соціальних послуг, охорону порядку та навколишнього середовища, з одночасною відмовою від абсолютного домінування державного апарату при здійсненні економічної функції держави.

Для більш детальної характеристики **апарату держави** розглянемо принципи і риси апарату держав соціально-демократичної орієнтації:

- 1) організація принципу народовладдя, або принципу демократизму - виражає і виконує волю більшості населення;
- 2) будується на єдності державної влади як носія і виразника суверенітету народу (нації), на реалізації його права на самовизначення (принцип суверенності державної влади);
- 3) неухильне дотримання принципу законності (свою організацію і діяльність направляє на виконання законів і у порядку, передбаченому законом);
- 4) орієнтація всієї діяльності на інтереси людини, особистості, охорона прав людини і громадянина, визнає, допомагає здійснювати, охороняє основні права людини (принцип гуманізму);
- 5) забезпечення балансу інтересів різних соціальних прошарків, націй, етнічних груп, захист злагоди і консенсусу всіх частин суспільства (принцип соціально-політичної справедливості);
- 6) основні функціональні напрямки діяльності державного апарату (законодавство, законотворення, судочинство, нагляд і контроль) чітко розподіляться між відповідно спеціалізованими системами органів, різновидами влади (принцип розподілу влади);
- 7) свої функції апарат держави виконує із залученням різноманітних громадських об'єднань, співпрацюючи з ними (принцип громадськості);

- 8) забезпечення у роботі державного апарату пріоритету організаційним методам: переконання і виховання; методи примусу набувають другорядну роль, допоміжне значення (принцип ненасильства);
- 9) визнає і рівною мірою сприяє здійсненню, охороні і захисту основних прав корінної нації та всіх інших націй, що живуть у даній державі (принцип національної рівноправності).

Орган держави - це структурно організований державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців або один державний службовець, які наділені владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для виконання певних завдань і функцій держави, який має притаманну йому структуру і здійснює державно-організаційні, розпорядчі, судові та інші функції, відповідно до свого призначення.

Не дивлячись на те, що органи держави є складовими одного і того ж державного апарату, вони мають свою відмінність і тому їх можна поділити на певні види за змістом діяльності, за місцем у системі державного апарату, за способом створення, за часом функціонування, за складом, за масштабом діяльності та іншими критеріями.

- 1) за місцем у системі державного апарату: первинні, тобто такі, що створюються шляхом прямого волевиявлення всього народу, або певної частини (населення) і вторинні - ті, що створюються первинними, походять від них і підзвітні їм;
- 2) за змістом діяльності: органи законодавчої влади; глава держави; органи державного управління - виконавчої влади; судові органи; контрольно-наглядові органи;
- 3) за способом створення: виборні, призначувальні, такі, що успадковуються;
- 4) за часом функціонування: постійні, тимчасові;
- 5) за складом: одноособові, колегіальні;
- 6) за територію, на яку поширюються їх повноваження: загальні (центральні), місцеві (локальні).

У Конституції України (ст.5) носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади народу чи самоврядування.

Тема 8. Політична система суспільства та держава.

Політична система - інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечують стабільність суспільства, певний соціальний порядок.

Вузьке розуміння політичної системи зводиться до визначення політичної системи як сукупності державних організацій, громадських об'єднань, трудових колективів, що здійснюють функції по реалізації політичної влади.

Широке розуміння охоплює у себе найбільш широкую сукупність матеріальних і нематеріальних компонентів, зв'язаних політичними відносинами з приводу здійснення політичної влади. Тобто це система усіх політичних явищ, які існують у соціально-неоднорідному суспільстві.

До структури політичної системи входять: політичні відносини, політичні суб'єкти (інститути, організації), політичні і правові норми, політична свідомість і політична культура тощо. Тільки в сукупності ці компоненти можуть забезпечити політичну діяльність, функціонування політичного життя.

Політичні відносини (стосунки) - це відносини між соціальними групами, націями і народностями, між політичними інститутами, між державою і громадянами з приводу влади у зв'язку з виробленням і здійсненням політики. Політичні відносини показують яким чином соціальні суб'єкти можуть здійснювати політичну діяльність через систему політичних інститутів, норм і процедур, визначати засоби і методи, регламентувати цю діяльність.

Носієм, матеріальним компонентом політичної діяльності і політичних відносин виступають **політичні інститути (організації)**. Це держава, політичні партії, громадські організації, рухи, об'єднання та інші. Через них соціальні суб'єкти здійснюють свою функцію суб'єкта політичної діяльності. Тому, політичні інститути (організації) є підсистемою політичної системи. Характерним для політичної організації є наявність органів, що відають її справами. Це система всіх інститутів, організацій, установ, включаючи людей (особистостей), а також механізм керівництва і управління, за допомогою яких здійснюється політична влада.

Невід'ємним компонентом будь-якої політичної системи є **політичні і правові норми**. Вони становлять її нормативну основу. Будучи виробленими в процесі суспільно-політичної практики, вони регулюють політичні відносини. До провідних політичних норм належать державні норми, головним чином правові, а також ті, які мають юридичну обов'язковість; норми громадських організацій, трудових колективів, кооперативів, які організують їх внутрішнє життя і норми громадських організацій, що стосуються їх взаємовідносин з іншими організаціями - державними, партійними, громадськими, звичаї, традиції політичного життя.

До політичної системи суспільства входить як підсистема, або як елементи, **політична свідомість, політична культура**, її духовні компоненти. Політична свідомість включає в себе ідеї, теорії, погляди, уявлення, почуття,

традиції, що є відображенням політики і політичних відносин. Зміст політичної свідомості виявляється у формі політичної діяльності, зокрема діяльності політичних інститутів, класів, партій, масових організацій, рухів. Важливою умовою функціонування політичної системи є розвиток політичної і правової культури. Політична культура передбачає придбання і нагромадження суб'єктами політичної системи спеціальних знань і досвіду у політичній сфері діяльності, сприйняття і засвоєння системи політичних цінностей, вироблення визначеного зразка поведінки.

Політика здійснюється з приводу і для досягнення влади. **Влада** - це авторитетна сила, вольове відношення між людьми, у якому маючи владу визначають, використовуючи різні засоби і методи, програму поведінки підвладних осіб. Це реальна можливість здійснення своєї волі у соціальному житті суспільства, диктуючи її іншим людям з допомогою різних засобів і методів, включаючи і примус. У суспільстві влада є необхідною, тому що з її допомогою забезпечується нормальне функціонування всіх соціальних суб'єктів, вона стоїть на варті організованості і порядку, передбачає скоординованість дій різних елементів держави і суспільства.

Політична влада - це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи суспільства та різними неформальними об'єднаннями.

Державна влада - це влада, що здійснюється тільки державою і характеризується можливістю примусу, суверенністю, універсальністю і здатністю владно-примусового впливу на поведінку всіх людей і їх організацій, забезпеченого державно-правовими методами.

Механізм політичної влади - це система всіх організацій та інших об'єднань домінуючої частини соціально-неоднорідного суспільства, за допомогою яких воно здійснює керівництво всім суспільством.

Механізм політичного опору - це система всіх організацій та інших об'єднань соціально-неоднорідного суспільства, що виражають волю соціальних груп, інтереси яких суперечать існуючій у даному суспільстві політичній владі.

Держава посідає особливе місце в системі, надаючи їй цілісності і стійкості, зорієнтованості на важливі суспільні справи. Вона виконує особливий обсяг діяльності по управлінню, розпоряджається ресурсами суспільства і регулює його життєдіяльність. Держава володіє багатьма ознаками, властивими всім інститутам політичної системи. Одночасно вона виступає базовим елементом, визначає її функціонування. Це зумовлено тим, що лише держава:

- володіє суверенною владою, тому що єдина уособлює суверенітет нації, народу, держава виступає як універсальна, всеохоплююча організація, поширює свої дії на всю територію країни і всіх громадян, отже вона "офіційно представляє суспільство" всередині і за межами країни і є результат реалізованого права на самовизначення;
- тільки держава має право встановлювати правила поведінки, тобто формально-обов'язкові для всіх правові норми і з їх допомогою регулювати суспільні відносини між різними суб'єктами;

- держава уособлює публічну владу і підпорядковує собі всі прояви суспільних властей. Вона застосовує владні методи, а в разі необхідності і примус;
- тільки держава здатна забезпечити і захистити основні права людини, всіх і кожного, хто перебуває на її території;
- держава завдяки наявності спеціального професійного апарату виконує основний обсяг управління справами суспільства і розпоряджається його людськими, матеріальним і природними ресурсами.

Держава здійснює владу у взаємодії з іншими політичними організаціями.

Політична партія - це добровільне об'єднання людей, яке виражає волю певної соціальної групи і прагне здобути або утримати державну владу, здійснювати вплив на формування і політику органів держави, місцевого самоврядування відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

Політичні партії розрізняють за певними критеріями.

- 1) за соціальною спрямованістю програми і діяльності - соціал-демократичні, соціалістичні, народно-демократичні, національно-демократичні, ліберально-демократичні, релігійно (християнсько) демократичні, комуністичні, націоналістичні тощо;
- 2) за соціальною базою - партії, які виражають інтереси певного класу або його частини, інтереси певної нації, народності, інтереси прихильників певної релігії чи іншого позакласового чи наднаціонального світогляду, інтереси іншої соціальної групи;
- 3) за методом здійснення своєї програми - революційні, реформаторські;
- 4) за представництвом у вищих органах влади - правлячі, опозиційні.

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних та соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

За соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб, для задоволення яких утворюються громадські організації розрізняють:

- організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або у суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, асоціації адвокатів та ін.);
- організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство).

Органи громадської самодіяльності - це добровільне об'єднання людей, яке створюється при державній або громадській організації для допомоги у виконанні її завдань (товариський суд на підприємстві, опікунська рада в університеті, батьківський комітет у школі та ін.)

Громадський рух - це добровільне об'єднання людей з метою досягнення значних соціальних цілей, яке діє через масові заходи, що організуються його ініціативною групою, керівною інстанцією (рух прихильників миру, рух по охороні основних прав та свобод людини).

Трудові колективи - це об'єднання всіх працівників підприємства, установи або організації для спільної праці, яке виконує певні функції в економічній, соціальній сфері суспільного життя. Трудовий колектив є суб'єкт

(елемент) політичної системи суспільства, оскільки він використовує політичні права, закріплені в законі. Вони беруть участь: в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ; у виборах депутатів верховної ради і місцевих рад; у плануванні виробництва і соціального розвитку; у обговоренні і виробленні питань управління підприємствами і установами і т.д.

Форми впливу громадських об'єднань, трудових колективів на органи держави:

- громадські об'єднання, трудові колективи беруть участь у формуванні корпусу депутатів представницьких органів державної влади;
- держава залежить від них з точки зору ефективності виконання державних функцій;
- представники цих органів включаються до певних державних колегіальних органів як їх рівноправні члени;
- керівники цих органів можуть бути суб'єктами законодавчої ініціативи;
- у ряді випадків державні органи можуть приймати рішення тільки спільно або за погодженням з громадськими об'єднаннями, трудовими колективами;
- держава дає змогу певним цим органам приймати самостійно формально-обов'язкові (юридичні) акти;
- певним цим органам дозволено контролювати діяльність деяких державних органів;
- за порушення деяких юридичних норм держава дозволяє застосовувати заходи громадського впливу.

Форми впливу органів держави на громадські об'єднання:

- 1) держава створює умови для організації та діяльності цих органів;
- 2) як владний суверен виробляє вигідні соціально-обґрунтовані нормативні положення щодо організації, офіційної реєстрації та діяльності громадських об'єднань;
- 3) держава розробляє типові статuti, положення для стимулювання їх діяльності;
- 4) держава реєструє громадські об'єднання;
- 5) держава контролює законність діяльності громадських об'єднань;
- 6) держава в деяких випадках надає заходам громадського впливу юридичного значення.

Тема 9. Правова сутність та характерні ознаки правової держави.

Ідея правової держави пов'язана з утвердженням суверенності народу, підпорядкуванням держави суспільству.

Правова держава - це система органів і інститутів, які гарантують, охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства. Це держава, в якій панує закон, стосовно якого в однаковому відношенні перебувають влади всіх рівнів, партії та громадські організації, посадові особи та окремі громадяни.

Теорія правової держави бере початок з античності. Термін "правова держава" почав використовуватись в німецькій філософській та юридичній літературі на початку 19 ст. Але ідеї, що відбивали сутність та основні риси правової державності мають більш давні історичні коріння.

Ідею поєднання сили та права в організації афінської держави на демократичних засадах свідомо проводив у своїх реформах вже у 6 ст. до н.е. Соломон, один із знаменитих семи грецьких мудреців. Думка про те, що державність взагалі можлива лише там, де панують справедливі закони, послідовно розвивалась мислителем Платоном. Концепцію правління розумних законів обґрунтував і Аристотель. Він же вказав і на необхідний зв'язок права і держави, такий суттєвий для правової держави. Великий крок у напрямку до теорії правової держави зроблений в політико-правовому вченні Ціцерона (давньоримського мислителя), який проголосив правовий принцип: "під дію закону повинні підпадати всі".

В епоху переходу від феодалізму до капіталізму вирішального значення набувають проблеми політичної влади та її розподілу. Виразником правових уявлень буржуазного суспільства був англійський мислитель 17 ст. Д.Локк, яким обґрунтовано правовий принцип індивідуальної свободи "як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон..."

Нові уявлення про розподіл влади розроблені в творчості французького юриста 18 ст. Ш.Монтескє, який стверджував принцип розподілу влад на законодавчу, виконавчу, судову, з метою попередження нею зловживань.

Принцип розподілу влади послужив першоосновою для теорії правової держави і цю теорію пов'язують з іменем І. Канта. Він вважав, що держава забезпечує торжество права, вимогам якого сама підпорядковується.

У розвиток ідеї правової держави зробили свій внесок і українські вчені, філософи, юристи, котрі поділяли думку про права людини і правову державу (Вишенський, Сковорода, Драгоманов, Франко, Кістяківський, Палієнко та ін.).

Теорія правової держави у марксистській літературі була офіційна засуджена як буржуазна і опортуністична, стверджувалось, що якщо людина претендує на звання марксиста і говорить про "правову державу", а тим більше застосовує поняття "правова" до радянської держави, то це означає, що вона відходить від марксистсько-ленінського вчення про державу. Теоретики марксизму і практики розбудови радянського суспільства не допускали можливий зв'язок між соціалістичною і буржуазною державами. Реальністю

було втілення сталінського розуміння держави, згідно з яким діяльність правлячої партії накладалися на діяльність держави та її органів.

Розвиток ідеї правової держави в Україні став особливо актуальним після прийняття Декларації про державний суверенітет України, в якій проголошено прагнення українського народу до побудови правової держави. Згідно зі ст.1 чинної Конституції, Україна є суверенною, незалежною, соціальною, демократичною, правовою державою.

Правова держава - це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. Правовою є держава, в якій панують закони, що ґрунтуються на загальнолюдських цінностях і гарантують реальну можливість кожній людині ефективно здійснювати і захищати свої права і свободи.

Основні, вихідні положення сучасної загальної теорії правової держави:

- при взаємодії права і держави, первинним є право як загальносоціальне явище, оскільки воно виникло раніше і незалежно від держави;
- обмеження держави правом, як в процесі реалізації норм права, так і під час законотворчого процесу;
- основне призначення держави - забезпечення реалізації, охорони та захисту основних прав людини;
- залежність правової держави від соціально-економічного розвитку формації, від конкретно-історичних умов існування людства;
- становлення "різноманітних" правових держав в сучасних державах з поступовим підвищенням "питомої ваги" зазначених ознак;
- формування правової держави необхідно здійснювати з урахуванням реальних потреб, інтересів, теорії та практики її формування;
- розробка та використання основних ознак правової держави (тобто формально-визначені та соціально-змістовні властивості).

Основні ознаки розділяють на соціально-змістовні та формальні. До соціально-змістовних відносяться:

- закріплення в конституційному та інших законах основних прав людини;
- панування у суспільному та державному житті законів, які виражають волю всього або більшості населення, втілюють основні права людини, загальнолюдські цінності та ідеали;
- врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу: "особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом";
- взаємовідповідальність між особою і державою;
- наявність у всіх громадян високої правової культури, юридичних знань, а також вмінь і навичок їх використання у практичному житті.

Формальні ознаки:

- чіткий розподіл функціональних повноважень держави між певними спеціалізованими системами її органів: в залежності від розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову;

- юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених і ефективних, процедурно-юридичних засобів для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини;
- високо значиме становище в суспільстві і державному житті судових органів як вирішальної і найбільш надійної юридичної гарантії прав людини. Особливе становище суду можна пояснити його унікальними і найефективнішими можливостями у визначенні права, правомірності, правди, справедливості в будь-якому конфліктному питанні. Такі можливості зумовлені певною специфікою: формування судових органів; їх складу (структури); змісту їх повноважень; порядку (процедури) судочинства;
- неухильне і загальне виконання законів і підзаконних нормативних актів всіма учасниками суспільного життя, насамперед державними органами та установами правлячої партії.

В різних країнах основи правової державності склалися по-різному, але всюди в цих процесах загальним було одне - це рух до свободи, свідоме прагнення ліквідувати тоталітарний характер держави, змусити її поважати права громадян.

Юридично це означає визнання свободи людини і суспільства від необмеженого втручання держави в їх справи, примат Права, зобов'язання держави у всій своїй діяльності дотримуватись закону, демократичність формування структури та функціонування державних органів, визнання і забезпечення незалежності суду. По суті, це підсумки світового досвіду розвитку цивілізації, який необхідно використовувати на шляху формування концепції правової держави в Україні та практичної реалізації.

Правова держава - це новий етап у становленні і розвитку державності. Правову державу не можливо проголосити - вона повинна створитись як результат реформ економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між громадянським суспільством, державою і особистістю.

Наведені ознаки правової держави, шляхи і напрямки її формування, хоча на практиці поряд з юридичними акціями необхідно приділити увагу і соціальним, економічним, політичним та державним факторам. Виконання ж тільки юридичних заходів, що не ґрунтуються на відповідних матеріально-духовних основах, може привести до створення чисто формальної структури.

Тема 10. Держава, право та особа.

Право як загально-соціальне явище - це певні можливості суб'єктів суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів.

Залежно від виду суб'єктів розрізняють права людини, права сім'ї, права нації (народу), інших соціальних спільностей (класів, груп, громадських об'єднань, трудових колективів тощо), права людства.

У різних науках, в тому числі і державно-правових, для позначення людської істоти можуть використовуватися різні поняття: "людина", "особа", "громадянин". Поняття "людина" є найбільш загальним поняттям. Воно характеризує індивід як невід'ємну частину живої природи, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Для позначення людської істоти як частини усвідомленої спільності людей використовується термін "особа" - суб'єкт свідомої діяльності, який характеризується індивідуальними, але соціально-значущими ознаками, що визначають його як члена певного суспільства, спільності людей. "Громадянин" є також людиною, яка законом визнається юридично пов'язаною (приналежною) до певної держави.

Правовий статус особи - це система її суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.

Основні права людини - це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем у розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними і рівними для кожної людини. Основні права людини класифікуються, насамперед, за сферою суспільних відносин та характером потреб людини або цінностей, що виступають їх об'єктом таким чином:

- фізичні - це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (зокрема, права на: життя, фізичну недоторканість особистого життя, безпечне природне середовище, житло, власність на предмети споживання, медичне обслуговування та інше соціальне забезпечення);
- особисті - це можливості збереження, прояву, розвитку і захисту індивідуального морально-психологічного стану людини, її світогляду та духовності (зокрема, права на: ім'я, честь, гідність, свободу переконань);
- культурні (гуманітарні) - це можливості доступу до духовних здобутків своєї нації та всього людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку (зокрема, право на освіту та виховання, користування надбаннями культури і мистецтва, наукову, технічну і художню творчість, авторство);
- економічні права - це можливості людини реалізувати свої здібності і здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (зокрема, права на: власність щодо засобів виробництва, вибір та здійснення трудової або іншої діяльності, сприятливі умови і справедливую оплату праці, відпочинок і дозвілля);

- політичні права - це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на: громадянство, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, участь в управлінні суспільством, захист від порушень прав і свобод людини).

Крім наведеної класифікації, всі загально-соціальні права людини можуть класифікуватись і за іншими критеріями, а саме:

- 1) за значенням для їх носія: основні (тобто ті, які дуже важливі для існування суб'єкта) і неосновні (не суттєві для його життя);
- 2) за характером і способом здійснення: активні (свобода для вчинення активних дій) і пасивні (свобода від втручання, перешкод з боку інших суб'єктів);
- 3) за суб'єктивним складом здійснення: індивідуальні (здійснюються одноособовими діями, наприклад, право на свободу переконань, думок, на виховання своєї дитини) і колективні (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій).

Основний соціальний обов'язок людини - це необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовленої конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, нації, його соціальних груп і всього людства.

Видова класифікація основних соціальних обов'язків людини відповідає, в основному, наведеній вище класифікації основних прав. Тому, серед обов'язків можна виділити:

- фізичні (наприклад, утримувати і захищати своїх неповнолітніх дітей);
- особисті (поважати честь і гідність, національні почуття і культуру людей або їх спільностей, виховувати своїх дітей);
- культурні (дбайливо ставитись до пам'яток історії людства);
- економічні (віддавати частину індивідуального прибутку, доходу на загально-суспільні потреби - податок);
- політичні (протистояти насильству, вдаватись тільки до мирних засобів задоволення своїх політичних інтересів).

Положення і визнання світовим співтовариством основних прав людини мало тривалу передісторію. Спочатку ідеї про наявність у кожної людини природних і невід'ємних прав про необхідність їх публічного визнання і державного забезпечення проявлялися у законодавчих актах окремих держав. Найвиразніше це фіксували такі акти як "Біль про права" (Англія, 1689р.), "Декларація про незалежність" (США, 1776р.), "Декларація прав людини і громадянина" (Франція, 1789р.), ..., Конституція УНР (1918р.).

Після другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана більшістю розвинених держав і знайшла відображення у трьох основних документах: Загальна Декларація прав людини, яка була проголошена і затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року; Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права та

Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права (обидва датуються 16 грудня 1966 року). Названі три міжнародно-правові акти прийнято називати "Хартією прав людини". Юридична сила документів, що до неї входять різні. Загальна Декларація прав людини містить у собі норми-рекомендації, тобто закріплені в ній положення бажані, але не обов'язкові для держав-членів ООН. Норми поведінки, що закріплені в Пактах, які по сутності своїй є міжнародними договорами, вважаються обов'язковими для держав, що приєдналися до них.

Крім цих документів існує ряд договорів, конвенцій, протоколів, які мають на меті закріплення співробітництва держав у боротьбі з масовими порушеннями прав людини. Так, ще в 1950 році у Римі деякі країни приймають Європейську Конвенцію про захист прав людини і основних свобод.

Посилення уваги світової громадськості до проблеми забезпечення основних прав людини виявилися, зокрема, у створенні спеціальних міжнародних органів для спостереження за дотриманням та захисту основних прав людини. До них належать, наприклад, Комітет ООН з основних прав людини, Європейський суд з прав людини.

Отже, міжнародно-правові засоби захисту прав людини засоби можна умовно розділити на дві групи:

- міжнародно-правові акти, документи;
- міжнародні, міждержавні органи, організації по спостереженню і по захисту цих прав (комітети, комісії, суди, трибунали).

В залежності від масштабу дії цих засобів вони також поділяються на всесвітні, міжнародні (ООН), регіональні (Рада Європи).

Засоби всесвітнього товариства:

А. Міжнародно-правові акти - це акти, що вміщують правила діяльності, формулюють права і обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, котрі норм права, поведінки не вміщують, прав і обов'язків не визначають (декларації, заяви, меморандуми). До цих актів належать: Хартія прав людини, Декларація соціального прогресу і розвитку 1969 року, Декларація про право на розвиток 1986 року, Документи всесвітньої конференції по правах людини, організована ООН у Відні 1993 році (140 країн взяло участь).

Б. Міжнародні органи: Комісія з прав людини екологічної і соціальної ради ООН, Комітети ООН з: прав людини, економічних, соціальних і культурних прав; ліквідації расової дискримінації, ліквідації дискримінації жінок.

Регіональні (континентальні) засоби: **Європа**

А. Міжнародно-правові акти, документи: Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, Європейська соціальна хартія (Турін, 1961); Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), підписаний у Хельсінкі 35-ма державами у 1975 році; Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ (1989р.); Паризька Хартія для нової Європи (НБСЄ, 1990р.); Документи Конвенції з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ (Париж, 1989р.; Копенгаген, 1990р.; Москва, 1991р.).

Б. Міжнародні органи в Європі: Європейський суд з прав людини.

Тема 11. *Поняття, походження права, сучасне праворозуміння.*

Праворозуміння неможливе без висвітлення історичних шляхів виникнення, становлення і розвитку права, але різноманіття поглядів на сутність права, його змістовних характеристик впливає і на проблеми правоутворення. Аналіз шляхів виникнення права подається у різних наукових теоріях, серед яких можна виділити:

1. **Теорія природного (натурального) права.** Як наукова школа, ця теорія має велику передісторію. Її основні положення формувались ще в сиву давнину. Суть даної теорії полягає в тому, що крім позитивного права, яке створюється державою, існує загальне природне право, яке передує позитивному. Останнє базується на вимогах природного права (право на життя, вільний розвиток, працю, участь у справах суспільства і держави). Поняття природного права охоплює в себе природжені і невід'ємні права людини і громадянина, які є обов'язковими для кожної держави. Ще римські юристи наряду з цивільним правом і правом народів виділяли природне право (*jus naturale*) як відображення законів природи і природного порядку речей.

Фундаментальна розробка теорії природного права знайшла своє відображення у роботах Д.Локка, Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є, П.Гольбаха, О.Радіщева та інших мислителів.

У цивілізованому суспільстві немає підстав для протиставлення природного права позитивному, так як останнє закріплює і охороняє природні права людини, створюючи єдину загальнонародну систему правового регулювання суспільних відносин.

2. **Історична школа права.** Представники історичної школи розглядали право як прояв духу народу, яке створювалось подібно мові, поступово, в ході історичного розвитку, незалежно від суб'єктивних поглядів законодавчої влади держави. Законодавець правомочний фіксувати лише те, що уже проявилось як право. Німецький юрист Густав Гуго, наприклад стверджував, що право створюється не тільки державою, але й самостійним розвитком у вигляді норм, добровільно визначених народом, подібно тому як мова не виникла із договору і не створена божою волею, а розвивається сама собою.

Право, за тлумаченням представників історичної школи є продуктом народного духу, народного правового переконання. Розвиток права полягає в тому, що народний дух поступово виявляє об'єктивно існуючі в праві норми. Тому право існує не у вигляді формальних прав, а у вигляді наявності живих правових інститутів, у їхньому органічному взаємозв'язку. Юристи тільки виявляють правові норми шляхом аналізу і вивчення досвіду існуючого права.

Представниками історичної школи права були німецькі юристи Густав Гуго, Карл Савенї, Фрідріх Пухта, Шталь і інші. Консерватизм та обмеженість даної школи проявлялись в запереченні ролі суб'єктивної правотворчості і значення нового законодавства у прогресивному розвитку суспільного життя. Історична школа надзвичайно перебільшувала місце звичаю в системі нормативного регулювання суспільних відносин, ставлячи його над законом, заперечувала можливість законодавчим шляхом змінити реально існуюче право. З другої

сторони, представники історичної школи права справедливо вважали, що законодавець не може творити норми на свій су'єктивний розсуд. Його завдання полягає в тому, щоб пізнати об'єктивні потреби суспільного розвитку, інтереси окремих людей і вірно сформулювати їх в нормах права.

3. **Соціологічна школа права** - одна із основних теорій ХХ ст. На відміну від правового позитивізму, який базувався на формально-логічному вивченні діючого права, соціологічна школа надає перевагу вивченню "живого права", тобто системи правовідносин, поведінки людей в сфері права. Засновником соціологічного напрямку в юриспруденції є Ерліх, книга якого "Соціологія права" (1911р.) висвітлює основні ідеї цієї теорії. Видатним вченим сучасної американської соціологічної школи права вважається Роско Паунд - керівник соціологічної гарвардської школи права, який розглядав право як режим упорядкування людських відносин.

Право регулює суспільні відносини. Завдяки державі і праву суспільство визначає, які відносини потребують правового оформлення і державного захисту. Право встановлює межі свободи особи і держави (інших суб'єктів) у цих взаємовідносинах, а також юридичну відповідальність за порушення цих меж. Право по суті обмежує абсолютну свободу своїх суб'єктів, тому що жити у суспільстві і бути вільним від нього не можливо (К.Маркс).

На думку представників соціологічної школи нормативний підхід до праворозуміння полягає в тому, що закони, кодекси - це не право, якщо вони не реалізуються в суспільних відносинах. Закони, які не реалізуються в суспільних правовідносинах, можуть бути історичними пам'ятками, деклараціями. Такі закони іноді називають "мертвим правом". Снавпаки, "живе право" - це реальні правовідносини. Без правовідносин немає права, стверджують прихильники цього підходу. Правовідносини - це норми права в дії, вирішальна форма соціального буття права і, навпаки, право - це правовідносини, закріплені в юридичних нормах і відображені в правосвідомості. Таким чином, "мертве право" - це вже не право, це вже історія права, історія намірів, ідей, ідеалів і т.д. Право називається правом тому, що воно завжди діє і реалізується. Разом з тим, закони можуть існувати і тривалий час не застосовуватись якщо вони не відмінені - вони існують в потенційному вигляді.

Соціологічний підхід до права передбачає діалектичну єдність закону і реальних правовідносин. На підставі цього підходу можна дати визначення права. **Право** - це одна із форм суспільної правосвідомості, яка відображає суспільні відносини в нормативно-правових актах, що встановлюються державою, є загальнообов'язковими і охороняються нею від порушень, виражають міру свободи, юридичної відповідальності, соціальну справедливість, рівність і рівноправність громадян, направлені на регулювання і охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

4. **Нормативний підхід до розуміння права.** Нормативний підхід до визначення права офіційно був визнаний в 1938 році на першій Всесоюзній нараді наукових і практичних працівників юридичних установ і ВУЗів. Цей підхід полягав у тому, що норми права відрізнялись від інших соціальних норм за певними ознаками.

Відповідно до такого підходу і вказаних ознак можна дати наступне визначення права. **Право** - це система або сукупність формально визначених норм (правил поведінки), які встановлені або санкціоновані державою, є загальнообов'язковими для всього населення, державних органів і посадових осіб, охороняються державною владою від порушень, виражають волю панівного класу або всього народу і направлені на регулювання і охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

У теорії права застосовують поняття об'єктивне і суб'єктивне право. Під **об'єктивним правом** розуміється сукупність діючих в країні юридичних норм. **Суб'єктивне право** - це міра дозволеної поведінки правомочної особи, яка забезпечується юридичними обов'язками інших осіб.

Юридичне право є суб'єктивним остільки, оскільки воно характеризує певні можливості (свободи), які належать саме суб'єкту (людині або іншому учаснику суспільного життя), і отже, залежить від нього, від його свідомості, принаймні, щодо їх використання. Юридичне право є об'єктивним у тому розумінні, що державні загальнообов'язкові правила поведінки встановлюються та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта, поза нею; він, вступаючи у суспільне життя, вже застає готовими певні юридичні норми, які виникли до нього і незалежно від нього. Їх життя, їх доля не залежить від індивідуальної свідомості суб'єкта.

Юридичний обов'язок - це міра необхідної поведінки, яку особа повинна здійснити відповідно з вимогами правомочного припису, з метою задоволення його потреб й інтересів.

Правовий статус особи - це сукупність юридичних прав, свобод і обов'язків особи, які закріплені у діючому законодавстві і складають соціально допустимі й необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права і обов'язки та реалізувати їх у системі суспільних відносин.

Правовий статус особи формується на основі його принципів: повнота прав і свобод; єдність і рівність прав і обов'язків; поєднання суспільних і особистих інтересів; реальність, гарантованість прав і обов'язків і т.д.

Правові статуси можуть бути різними: правовий статус громадянина України, неповнолітнього, військовослужбовця, пенсіонера, іноземця, особи без громадянства тощо.

Особливості і тенденції розвитку правового статусу особи у державі соціально-демократичної орієнтації:

- збільшення обсягу (каталогу) прав людини, що закріплюється в юридичних нормах;
- рівність правового статусу всіх громадян, відсутність соціально необґрунтованих юридичних привілеїв та винятків;
- збагачення соціального змісту юридичних прав особи (зокрема, матеріального);
- посилення соціальної та державної захищеності, гарантованості правового статусу особи.

Тема 12. Соціальна цінність, принципи та функції права

Основними ознаками права прийнято вважати:

- 1) нормативний характер, тобто право складається з норм (правил поведінки загального характеру, що визначають права, обов'язки та відповідальність громадян, посадових осіб та державних органів);
- 2) це норми, що мають загальнообов'язковий характер, вони поширюються на всіх учасників правовідносин і виконуються ними без виключень і незалежно від ставлення до норм;
- 3) у нормах виявляється воля держави (встановлена нею чи санкціонована);
- 4) право є системою норм, тобто правові норми - це не просто сукупність, а єдина система, що діє на основі єдиних принципів, виконує єдині функції та складається з інститутів та галузей, що регулюють однорідні суспільні відносини;
- 5) це система формально визначених норм, зміст яких чітко визначено і формально закріплено в тексті правового документу (джерела права);
- 6) право гарантоване державою, яка охороняє та забезпечує його силою державного примусу;
- 7) право формулює правила поведінки у вигляді прав і обов'язків, тобто на відміну від соціальних норм право не виражається через загальні принципи, гасла та цілі.

Отже, **право** - це система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих державою норм, що відображають державну волю, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин та виступають у якості регулятора суспільних відносин.

Для регулювання певної поведінки людей та їх об'єднань, у суспільстві формуються певні правила поведінки з метою досягнення конкретних результатів. Ці правила, котрі покликані регулювати життя суспільства, забезпечувати в ньому необхідний порядок і організованість прийнято називати соціальними нормами.

Соціальні норми визначаються для впорядкування поведінки суб'єктів, що веде до забезпечення системності і певної передбачуваності розвитку суспільних відносин. Завдяки такому регулюванню учасники цих відносин можуть прогнозувати свою поведінку та поведінку інших суб'єктів у обставинах, які передбачені у конкретних соціальних нормах.

Соціальні норми створюються і реалізуються у житті суспільства різними шляхами, але загальним є те, що в них віддзеркалюється досвід різних варіантів поведінки у різних ситуаціях. При цьому найдоцільніший варіант поведінки знаходить своє відображення в соціальній нормі. Тому соціальна норма, яка регулює поведінку суб'єкта в суспільних відносинах є своєрідний досвід поведінки, переосмислений у свідомості людини, який визначає її доцільність і призводить до бажаних результатів.

Залежно від способу їхнього утворення і забезпечення соціальні норми класифікуються на: а) правові норми; б) норми моралі; в) корпоративні норми

(громадських організацій, політичних партій, інших об'єднань громадян); г) звичаї; д) традиції; ж) релігійні норми; з) технічні норми.

Правові норми - це загальнообов'язкові, формально визначені в нормативно-правових актах правила поведінки, що встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею.

Моральні норми - це норми, принципи, правила, що оцінюють і регулюють поведінку людей під кутом зору категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, гуманного і негуманного тощо, та забезпечуються перш за все внутрішньою переконаністю та силою громадської думки.

Корпоративні норми (норми громадських організацій) - правила поведінки, що встановлюються та забезпечуються політичними партіями, громадськими організаціями та іншими громадськими об'єднаннями людей і містяться у статутах. Деяким з них держава надає юридичну обов'язковість (наприклад, нормам профспілкових і кооперативних організацій).

Звичаї - правила поведінки, що історично склались і закріпились у суспільній практиці в результаті багаторазового використання, застосування певного роду відносин і увійшли у звичку дій людей.

Дуже близькі до звичаїв традиції - способи поведінки людей, соціальних груп, які склались у суспільстві та передаються із покоління в покоління.

Релігійні норми - норми, що регулюють поведінку і специфічні культові дії, які засновані на вірі в існування Бога (богів). Вони відображені в статутах, священних книгах, інших релігійних документах, релігійних книжках.

Особливостями правових норм порівняно з іншими соціальними нормами є те, що вони виникають, коли формується держава, встановлюються або санкціонуються нею; виражають волю керівної частини суспільства; утворюють внутрішньо узгоджену систему; формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків, формально визначені і мають чіткі форми зовнішнього виразу.

Щоб показати, що право є особливим видом соціальних норм, слід порівняти ознаки правових і інших соціальних норм.

Правові норми:	Інші соціальні норми:
1. Виникають разом із виникненням держави;	1. Існують у будь-якому суспільстві;
2. Встановлюються чи санкціонуються державою;	2. Встановлюються чи санкціонуються іншими суб'єктами;
3. Виражають волю домінуючої частини суспільства;	3. Виражають волю різних частин суспільства;
4. Утворюють внутрішньо-погоджену цілісну, єдину структуру, тобто систему;	4. Можуть не бути внутрішньо погодженими, не мати властивостей системи;
5. Існують лише як одна (єдина) система норм у суспільстві;	5. Існують у вигляді кількох відносно самостійних систем нормативного регулювання;

6. Формують правила поведінки у вигляді прав і обов'язків;	6. Виражаються не тільки через права, а й через загальні принципи, цілі, гасла;
7. Мають цілком визначені форми зовнішнього виразу;	7. Можуть виражатись у будь-яких, не завжди фіксованих формах;
8. Мають точно визначені межі дії, чинності;	8. Не завжди мають точно визначені межі дії;
9. Забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом.	9. Забезпечуються тільки звичкою, внутрішнім переконанням, моральним, громадським впливом та іншими позадержавними засобами.

Соціальне призначення права, його місце і роль в системі соціального нормативного регулювання відображається в його функціях. Функції права - це основні напрямки його впливу на людину і суспільство (суспільні відносини).

Функції права (правового регулювання) поділяються на загально-соціальні і спеціально-соціальні (юридичні).

1. Загальносоціальні - це основні напрямки правового впливу на різні сфери суспільного життя - економіку, політику, культуру тощо, напрямки взаємодії права та інших соціальних явищ, як єдності форми і змісту. До загальносоціальних функцій належать:

- гуманістична (право охороняє та захищає право людства, народу, людини);
- організаторсько - управлінська (право суб'єктів правовідносин направлене на розв'язання певних соціальних проблем);
- комунікативна або інформаційна (право інформує людей про волю законодавця);
- оціночно - орієнтаційна (з позицій законів держави оцінюється поведінка людей, право вказує на допустимі і бажані шляхи і способи задоволення своїх потреб в межах правомірної поведінки);
- ідеологічно-виховна (право формує певний світогляд, виховує звичку дотримуватися чинного законодавства, дає зразки правомірної поведінки);
- пізнавальна (право є джерелом знань) та інші функції.

2. Спеціально-соціальні (юридичні - це напрямки власно правового впливу на суспільні відносини. До спеціально-соціальних (юридичних) функцій, котрі здійснюють, власне, правове регулювання суспільних явищ, відносять:

- регулятивну (сприяє розвитку найбільш цінних для суспільства і держави соціальних зв'язків, регулює суспільні відносини);
- охоронну (похідна від регулятивної, покликана забезпечувати, здійснювати її за допомогою правових обмежень - зобов'язань, заборон, покарань тощо);
- також рід інших функцій, як то: стимулююча, творча, закріплююча (статична), обмежувальна, відновлююча.

Принципи права - це провідні засади (ідеї права), які в конкретному вигляді характеризують його зміст, визначають спрямованість правового

регулювання. Вони зумовлені об'єктивними закономірностями існування і розвитку людини та суспільства.

Принципи права можна класифікувати на такі види:

1. загальнолюдські принципи - це державні юридичні ідеали, які зумовлюються певним рівнем всесвітнього розвитку, цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки правової історії людства і вказані в нормативно-правових документах. До цих принципів належать:

- в юридичному праві повинні закріплюватись та захищатись основні права людини, міра свободи людей та інших об'єднань;
- юридична рівність однойменних суб'єктів перед державою і законом;
- взаємопов'язаність юридичних прав та обов'язків;
- функціонування в суспільному житті загальнодозвільних принципів, презумпції невинуватості особи, тощо.

2. Типологічні принципи - такі засади та ідеї, що притаманні всім правовим системам певного історичного типу;

3. Конкретно-історичні принципи права - засади, що відображають специфіку прав певної країни в реальних соціальних умовах;

4. Галузеві і міжгалузеві принципи права - засади, які охоплюють одну або декілька галузей права певної держави.

Тема 13. *Норми права та інші соціальні норми*

Право складається із правових норм. У зв'язку з цим, для норми права як частини цілого (права в цілому) характерні такі основні ознаки і властивості:

- 1) норма права - це формально визначене правило поведінки, яке зафіксоване в нормативно-правовому акті по законам формальної логіки і граматики;
- 2) норма права - це таке правило поведінки, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини;
- 3) норма права - це правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою чи її окремими органами і має офіційний характер на відміну від інших правил поведінки;
- 4) норма права є загальнообов'язкова для виконання усім населенням і посадовими особами державних органів. Ці норми права повинні (зобов'язані) виконувати також і іноземні громадяни, особи без громадянства, а також всі посадові особи найвищих органів державної влади;
- 5) норми права - це правила поведінки, які сформульовані у вигляді юридичних прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин;
- 6) норма права - це правило поведінки, яке охороняється державною владою від порушень, а у випадку порушень держава застосовує юридичні санкції;
- 7) норма права - це правила поведінки, які можуть змінюватись або відмінятись тими державними органами, які їх приймали, або вищестоящими органами;
- 8) норма права - це правило поведінки, яке діє в часі безперервно, не вичерпує свою обов'язковість певною кількістю застосувань.

Таким чином, норма права - це офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою, охороняється нею від порушень, направлене нею на регулювання найбільш важливих суспільних відносин і охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав і обов'язків суб'єктів права.

Структура (внутрішня форма) правової норми - це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в її поділі на складові елементи, та в певних зв'язках між ними.

Найбільш розповсюджена ідея про триелементну будову правової норми: кожна норма логічно складається з диспозиції, гіпотези і санкції.

Диспозиція - це така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражених у юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Це - центральна, основна частина юридичної норми, яка вказує на дозволу (необхідну), чи неприпустиму (заборонену) поведінку суб'єкта.

Гіпотеза - це така частина правової норми, в якій зазначаються обставини, вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези - визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Санкція - частина правової норми, в якій закріплюються заходи державного примусу, у разі не виконання обов'язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються. Санкція реалізується у випадку правопорушення (протиправної,

винної, суспільно небезпечної - шкідливої діяльності чи поведінки).
Призначення санкції - забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми.

Отже, диспозиція - розпорядження, гіпотеза - це припущення, а санкція - стягнення.

Види диспозицій, гіпотез, санкцій:

1) за складом - прості і складні (гіпотеза і диспозиція вважаються простими, якщо вони містять по одному правилу поведінки, а санкція - коли передбачається лише один правовий наслідок. Якщо частини правової норми включають більше правил поведінки або передбачається більше правових наслідків - то ці частини правової норми вважаються складними);

2) за ступенем визначеності змісту - абсолютно визначені або відносно визначені (оціночні, альтернативні). Гіпотези, крім того, бувають абстрактними і казуальними. Абстрактні - це гіпотези, в яких умови застосування норми визначаються загальними родовими ознаками, без глибокої деталізації. А, оскільки родові ознаки, що містить у собі гіпотеза, явища стійкі, то і норми, що мають таку гіпотезу характеризуються високою стабільністю. Казуальна гіпотеза - визначає умови дії норми, використовуючи більш вузькі, спеціальні родові ознаки. Тому вона розповсюджує дію на істотно вужче коло випадків, а сама норма має меншу стабільність, ніж при наявності абстрактної гіпотези.

Санкції можуть бути каральними (штрафними), відновлюючими чи заохочуючими (позитивними).

Види правових норм

Правові норми класифікуються за:

а) суб'єктами, що прийняли нормативно-правовий акт. Норми права можуть бути прийняті законодавчими, виконавчими, судовими, контрольно-наглядовими органами, громадськими об'єднаннями, трудовими колективами, усім населенням;

б) предметом регулювання (залежно від галузей права). Конституційні, адміністративні, фінансові, цивільні, кримінальні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, трудові та інші правові норми.

в) способом встановлення диспозиції норми (правил поведінки). Розрізняють імперативні (диспозиція формулюється органом держави) і диспозитивні (державою дозволяється суб'єктам домовитися щодо правила взаємної поведінки), а також бланкетні (відсилають до норм інших правових актів, які необхідно виконувати) норми;

г) характером диспозиції. Існують уповноважуючі (дозволяючі), зобов'язуючі, забороняючі правові норми;

д) функціональним призначенням. Правові норми поділяються на матеріально-правові (встановлюють права, обов'язки, заборони тощо) і процесуально-правові (встановлюють регламент, процедуру правової діяльності);

ж) терміном дії в часі. Постійні (норми невизначеної в часі дії) та тимчасові (норми визначеної в часі дії);

з) сферою територіальної дії (дією в просторі). Загальні (загальнодержавні) та місцеві (локальні);

і) колом осіб (суб'єктів) на яких норма поширює свою дію. Загальні (діють на всіх громадян), спеціальні (діють на певне коло осіб), виняткові (вилучають, усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

Класифікація правових норм допомагає:

- 1) більш чітко визначити місце кожного виду юридичних норм в системі права і їх взаємозв'язку;
- 2) з'ясувати функції правових норм і їх роль у механізмі правового регулювання;
- 3) мати схему шляхів і засобів правового впливу на суспільні відносини;
- 4) точно визначити межі можливості регулюючого впливу права на суспільні відносини;
- 5) суттєво поліпшити правотворчу і правозастосувальну діяльність держави.

Тема 14. Правоутворення та форми (джерела) права

Правоутворення - це категорія, яка найбільш широко охоплює виникнення, дію, вдосконалення та розвиток права в різних життєвих ситуаціях.

Правоутворення як процес виникнення і становлення права складається з наступних етапів:

- 1) формування конкретних правових відносин безпосередньо у суспільному житті на основі матеріальних умов існування суспільства емпіричної правосвідомості його членів;
- 2) об'єднання та визначення державою природних конкретних правовідносин, що виникли еволюційним шляхом у формі нормативно-правових актів або інших державних юридичних рішень (документів);
- 3) прояв, втілення формалізованих, загальних правових приписів у конкретні правові відносини (стабільні, вдосконалені, упорядковані, захищені).

Виходячи з цього необхідно зауважити, що право існує не тільки у вигляді правових норм, але й правосвідомості, правовідносин, правомірної поведінки. Таким чином, сучасне розуміння правоутворення відрізняється від раніше переважаючого нормативного підходу, основу якого складав процес правотворчості. При такому підході, правотворчість є одним із етапів, рівнів, форм правоутворення.

Правотворчість - це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) всього народу чи його територіальних спільностей по встановленню, зміні чи скасуванню юридичних норм.

Правотворчість в юридичній науці поділяється на різновиди:

- 1) встановлення нормативно-правових актів компетентними державними органами;
- 2) безпосередня правотворчість народу в ході референдуму;
- 3) санкціонування державою правових звичаїв або норм, прийнятих корпоративними організаціями;
- 4) укладення нормативних угод, які встановлюють правові приписи.

Процес створення нормативно-правових актів являє собою сукупність послідовних організаційних дій, які передбачені конституційними та іншими юридичними нормами. В ТДП утвердилась думка, що правотворчий процес має три етапи:

Підготовка проекту нормативно-правового акту (прийняття рішення компетентного органу про необхідність розробки проекту - застосовується право законодавчої ініціативи; визначення учасників цієї розробки, підготовка проекту, обговорення та узгодження проекту із зацікавленими організаціями, доопрацювання проекту, усунення протиріч та зауважень);

Прийняття нормативно-правового акту (внесення проекту на обговорення в правотворчий орган, його обговорення та прийняття);

Опублікування нормативно-правового акту.

В свою чергу, ці етапи розподіляються на ряд стадій. Перший етап можна розглядати як неофіційний, оскільки той чи інший проект проходить не всі стадії послідовно. Отже, стадії:

1. Правотворчий процес починається з прийняття рішення про підготовку нормативно-правового акту. В цьому випадку необхідне рішення компетентного державного органу, яке буде полягати в реалізації права законодавчої ініціативи. В Україні право законодавчої ініціативи належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України, Національному банку України (ст.93 Конституції України).
2. Підготовка тексту нормативно-правового акту потребує відповідної попередньої роботи, визначення кількості необхідних фахівців, створення робочої групи, виявлення суспільної необхідності правового регулювання цих відносин. При підготовці тексту проекту закону залучаються фахівці даного профілю. Часто розробка проекту доручається декільком відомствам, включаючи і юридичні інституції (МВС, Прокуратура, МінЮст, суд та ін.).
3. Обговорення тексту проекту нормативно-правового акту передбачає попереднє ознайомлення з його змістом, як правило, широкого кола зацікавлених працівників. Форми обговорення можуть бути різні: наради, розширені засідання підготовчих комісій, опублікування проектів у пресі, оголошення їх по радіо і телебаченню; рецензування проекту навчальними та науково-дослідними закладами. Найважливіші законопроекти можуть виноситись на всенародне обговорення, тобто йде мова про максимальне врахування громадської думки.
4. Погодження проекту нормативно-правового акту передбачає отримання відповідних висновків і пропозицій зі сторони зацікавлених інституцій, які не приймали участь у розробці проекту, але по роду своєї діяльності мають щодо нього безпосереднє відношення. Наприклад, міністерство юстиції.
5. Доопрацювання проекту нормативно-правового акту здійснюється робочою чи підготовчою комісією, яка на підставі отриманих зауважень і пропозицій редагує текст. Зокрема, може створюватись узгоджувальна комісія, яка була створена при підготовці проекту Конституції.

Другий етап - прийняття нормативно-правового акту - є офіційним, так як ця процедура чітко визначена в регламентах правотворчих органів, які виконують подальшу роботу.

6. Внесення проекту в правотворчий орган на обговорення необхідно пов'язувати з реалізацією права, законодавчою ініціативою. Законопроекти вносяться на розгляд у Верховну Раду, зокрема у постійні комісії ВРУ, де здійснюється їх попередня експертиза. Ця стадія закінчується офіційним включенням проекту нормативно-правового акту у порядок роботи ВРУ.
7. Обговорення проекту в правотворчому органі часто проходить у два і більше читань, якщо інше не буде прийнято самим органом. При першому читанні заслуховується доповідь ініціатора проекту і обов'язково - співповідь голови відповідної комісії комітету ВРУ або голови робочої комісії правотворчого органу. Після цього проходить офіційне обговорення, де кожне зауваження чи пропозиція обов'язково фіксується. За результатами

обговорення проект схвалюється чи відхиляється або встановлюється термін другого читання. Внесені поправки до проекту розглядаються відповідними комісіями, комітетами, яким доручено доопрацювання проекту.

8. Голосування проекту слід розглядати як найбільш важливу стадію правотворчого процесу. Дуже часто ця процедура відображається в конституційних нормах. Конституція і конституційні закони вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало 2/3 складу депутатів, що називається кваліфікованою більшістю і більше 50% складу, які проголосували за інші закони.
9. Підписання законопроекту здійснюється головою ВРУ (ст.94 Конституції України) і невідкладно направляється Президентові України. Президент, протягом 15 днів після отримання підписує його, беручи до виконання та оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до ВРУ для повторного розгляду. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий ВРУ не менш як 2/3 від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом 10 днів.

Третій етап - опублікування нормативно-правового акту - оприлюднення, кінцева стадія правотворчого процесу.

10. В Україні діють норми про порядок опублікування і вступу в силу нормативно-правових актів. Строки, протягом якого нормативно-правові акти зберігають свою чинність, можуть визначатись: з моменту їхнього офіційного прийняття; з моменту настання строку вказаного в самому акті; з моменту опублікування; до закінченні визначеного терміну після його обнародування. Частина 5 ст.94 Конституції України проголошує, що закон вступає в силу через 10 днів з дня його офіційного обнародування, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше з дня його опублікування.

Правотворчість характеризується рядом ознак:

- 1) це є переважно діяльність держави;
- 2) має організаційну спрямованість;
- 3) реалізується в утворенні нормативно-правових актів, які формують норми права, змінюють або відмінюють їх;
- 4) строго регламентується правовими нормами.

Форма (джерело) права - це спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість, тобто це способи, форми вираження і закріплення державної волі.

До зовнішньої форми (джерел) відносять:

- Нормативно-правовий акт - юридичний документ компетентного органу держави, в якому закріплено забезпечуване нею формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється державною владою від порушень. Він є основним джерелом права в Україні, результатом діяльності компетентних суб'єктів держави;

- Правовий звичай - історично обумовлене, неписане правило поведінки загального характеру, яке увійшло в звичку через багаторазове застосування протягом тривалого часу і санкціоноване державою;
- Судовий чи адміністративний прецедент - рішення компетентного органу держави в конкретній справі, яка розглядалась вперше, і якому надається формальна обов'язковість при розв'язанні всіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ (притаманне для англосаксонської системи права);
- Нормативний договір - об'єктивне, формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, яке встановлене за взаємною домовленістю двох і більше суб'єктів суспільних відносин і забезпечується державою (колективний договір та ін.).

DocS.com PDF Trial
www.docsjournal.com

Тема 15. Система права і систематизація нормативно-правових актів

Право, крім зовнішньої форми має і внутрішню, під якою необхідно розуміти його організацію, способи створення як кожної окремої норми права, так і об'єднання всіх норм в єдине ціле, в систему.

Під системою права в теорії держави і права розуміють історично-створену, об'єктивно існуючу внутрішню структуру права, визначену характером регулювання суспільних відносин.

Система права віддзеркалює внутрішню єдність, яка обумовлена системою існуючих суспільних відносин. Первинним елементом системи права є правовий припис - норма права. Різноманітні види норм права і нормативних актів в національних системах права тісно взаємопов'язані, обумовлені вони системою політичних і економічних відносин, які існують в суспільстві.

Для внутрішньої форми (структури) права характерні:

- 1) єдність його складових частин, що зумовлена системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм, утворенням і дією останніх на основі єдиних принципів, можливості застосування заходів примусу з боку держави, волею більшості населення;
- 2) розмежування права на відносно відокремлені складові частини у вигляді певних груп правових норм (галузі та інститути права);
- 3) наявністю різних видів зв'язків норм права і їхніх груп між собою (соціальних, ідеологічних, юридичних, державних та ін.).

Отже, з позицій внутрішньої організації системи права, крім норм права, виділяються відносно однорідні компактні підсистеми. Ці підсистеми органічно взаємопов'язані між собою групою норм права і утворюють певні інститути і галузі. Тобто створюється певна структура системи права.

Структура системи права - це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певної держави, яка полягає в єдності й погодженості всіх юридичних норм держави та в їхньому розподілі по галузях та інститутах права.

Структурними елементами, складовими частинами цієї системи є норми права; інститути права і галузі права. Не може існувати юридичної норми, яка б не входила до певного інституту і до певної галузі права.

Галузь права - це відносно самостійна сукупність якісно однорідних норм права, які регулюють певну сферу суспільних відносин за допомогою тих чи інших способів і складають автономну підсистему права і законодавства.

Підгалузь - це складова частина галузі, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду. Наприклад, підгалуззями цивільного права є авторське право і винахідницьке право; фінансового - банківське право.

Інститут права - це така сукупність норм права, яка регулює конкретну групу суспільних відносин. Наприклад, у цивільному праві є інститут права власності, тобто норми, які регулюють відносини власності.

Іноді відносини регулюються нормами різних галузей права. Тоді ці норми утворюють комплексний інститут права. Бувають і міжгалузеві

комплекси, які об'єднують галузі, підгалузі і інститути. Наприклад, морське, природоохоронне право. Вони об'єднують групи норм цивільного, адміністративного, процесуального, кримінального і т.д. права.

Система права України складається із галузей: конституційного, державно-процесуального, адміністративного, міжнародного, цивільного, фінансового, земельного, трудового, сімейного, житлового, кримінального, цивільно-процесуального, кримінально-процесуального, аграрного (сільсько-господарського), економічного (господарського), екологічного, виправно-трудоного (карно-виправного), кооперативного, соціально-забезпечувального.

Система законодавства.

Якщо поняття системи права характеризує суттєву властивість змісту об'єктивного юридичного права, то поняття "система законодавства" відображає важливу властивість його форми.

Система законодавства - це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави.

Структура системи законодавства - це зумовлена системою права, інтересами держави та потребами практики правового регулювання внутрішня організація впорядкованих нормативно-правових актів (та інших письмових нормативно-правових джерел), яка виражається в їхній єдності й погодженості, а також у розподілі за галузями, інститутами та іншими групами законодавства.

Структура системи законодавства має два основних різновиди:

- галузева (розподіл нормативно-правових актів за предметом правового регулювання);
- субординаційна або ієрархічна (розподіл нормативно-правових актів по певних групах за юридичною силою: закони, укази тощо).

Систематизація нормативно-правових актів, її призначення, форми (способи)

Систематизація законодавства - це діяльність по зведенню нормативно-правових актів (або їх елементів) в цілісний комплекс.

Здійснювати систематизацію законодавства необхідно для:

- встановлення і усунення дефектів законодавства;
- підвищення ефективності законодавства;
- забезпечення зручності користування ним;
- полегшення пошуку юридичної норми, яка підлягає застосуванню чи реалізації;
- сприяння вивченню законодавства, а також його дослідженню.

Систематизація законодавства здійснюється такими основними способами:

- інкорпорація - це спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-правових актів в одному збірнику, не вносячи ніяких змін у зміст норм права цих актів. Інкорпорація поділяється на види за:

а) юридичним значенням - офіційна (підготовка і видання правотворчими органами збірників чинних нормативно-правових актів. Наприклад, Звід Законів України);

б) обсягом - загальна (генеральна), галузева, міжгалузева, спеціальна (за окремими інститутами однієї галузі законодавства);

в) критерієм об'єднання нормативно-правових актів - предметна, хронологічна, суб'єктна (залежно від органу, яким видано інкорпоровані акти) та ін.;

□ кодифікація - це спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці й узгодженості певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та об'єднанні їх в єдиному нормативно-правовому акті. Отже, така систематизація завжди має офіційний (правотворчий) характер. Види кодифікації:

а) за обсягом - галузева, міжгалузева, спеціальна;

б) за формою вираження - основи законодавства, кодекси, статути, закони, положення тощо.

□ консолідація являє собою щось середнє між кодифікацією і інкорпорацією. Це поєднання багатьох нормативно-правових актів з одного питання різних епох і зведення їх в один акт, при цьому норми права, які входили в попередні акти, викладаються в логічній послідовності, усуваються повтори і протиріччя, а також їх пристосовують до нових економічних і політичних відносин. Зміст правовідносин при консолідації не змінюється, проте можлива нова редакція деяких статей.

Тема 16. Реалізація права

Реалізація правових норм - це здійснення їхніх приписів у практичних діях (діяннях) суб'єктів. Залежно від виду правових норм (від характеру їхньої диспозиції) існують такі форми реалізації права: використання, дотримання, виконання. Їм відповідають певні різновиди правових норм: уповноважуючі, забороняючі, зобов'язувальні.

Використання - форма реалізації уповноважуючих юридичних норм, коли суб'єкт за власним бажанням використовує можливості, надані йому правовою нормою (напр., реалізація права на вищу освіту, пред'явити чи ні своє право на спадщину).

Дотримання - форма реалізації забороняючих юридичних норм, коли суб'єкту заборонено здійснювати недозволені дії (напр., не палити у приміщеннях, не перевищувати швидкості і т.д.).

Виконання - форма реалізації зобов'язуючих юридичних норм, яка проявляється у активних діях суб'єктів, що здійснюються ними незалежно від їхнього власного бажання, а в силу виконання своїх юридичних обов'язків (напр., сплата податків, збереження майна сторожем).

Особливою формою втілення вимог правових норм у життя є застосування норм права державними компетентними органами, які зобов'язані контролювати дотримання, виконання, здійснення юридичних норм.

Застосування норм права: поняття, ознаки, підстави

Застосування правових норм - це організаційно-правова діяльність компетентних державних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм. Тобто, це діяльність по встановленню (зміні або припиненню) зв'язків або відносин між тими суб'єктами права, які мають реалізувати норму права.

Сучасні юристи - науковці правозастосовчий процес поділяють на 5 стадій:

- *встановлення юридично значимих фактів та відшукання норми, яку можна застосувати до них* (тобто зміст першої стадії зводиться до здобуття, аналізу, формування знань щодо певних явищ, дій і подій, котрим закон надає юридичного значення. Фактично, це професійна юридична пізнавальна діяльність, об'єктом якої є конкретні ситуації, факти. Також до цієї стадії відноситься нормативно-правова оцінка певного факту та встановлення відповідної юридичної норми);
- *перевірка достовірності та правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми* (полягає у визначенні та конкретизації юридичних властивостей обраної юридичної норми, засвідченні правильності тексту, чинності документів);
- *з'ясування змісту правової норми* (означає пізнання точного змісту її структурних елементів, усіх слів і речень з яких вона складається);

- *прийняття рішення у справі* (за суттю, це резолютивна частина правозастосовчого процесу, що спирається на результати попередніх стадій. Вона є їхнім підсумком);
- *оформлення рішення певним актом застосування* (до цієї стадії відносять зовнішню, як правило, письмову фіксацію та відображення, специфічний його вираз у правозастосовчому написі).

Правозастосувальний акт - це спосіб зовнішнього прояву формально-обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує юридичні права і обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації.

Правозастосовчий акт має ряд особливостей:

- ✓ Можуть прийматися компетентними органами держави;
- ✓ Має індивідуально-визначений (персоніфікований) характер;
- ✓ Не може мати зворотної дії в часі;
- ✓ Мають встановлену законом форму.

Прогалина в праві - це відсутність у чинному законодавстві необхідної юридичної норми. Прогалини в законодавстві існують в наслідок двох основних причин: 1) в наслідок виникнення нових суспільних відносин, яких на момент прийняття закону ще не існувало і вони не могли бути враховані законодавцем; 2) у випадку утисень при підготовці і прийнятті закону. Усунення прогалини у законодавстві здійснюється за допомогою правотворчого процесу шляхом прийняття нової правової норми. У деяких випадках прогалини в праві можуть бути усунені за допомогою таких прийомів як застосування аналогії закону і аналогії права.

Аналогія закону - це вирішення конкретної юридичної справи (при наявності прогалин у законодавстві) на основі правової норми, розрахованої не на дані, а на подібні відношення.

Аналогія права - це вирішення конкретної юридичної справи (при наявності прогалин у законодавстві і відсутності "аналогічної" правової норми) на основі загальних принципів відповідної галузі права або права в цілому.

Аналогія закону і аналогія права мають обмежену сферу використання. Аналогія припустима в цивільному, трудовому і в деяких інших галузях права. У кожному конкретному випадку рішення, що було прийняте за допомогою аналогії закону чи права, має значення виключно для даного конкретного випадку і не має обов'язкової сили для схожих випадків. У кримінальному і адміністративному праві аналогія виключається. Використовувати аналогію можуть тільки компетентні органи з дотриманням всіх процесуальних норм (з повідомленням, що рішення прийнято на основі застосування аналогії).

Застосування аналогії суттєво збагачує юридичну практику і може бути основою для розвитку законодавства.

Тема 17. Тлумачення правових норм

Тлумачення норм права - це діяльність суб'єктів по з'ясуванню і роз'ясненню (інтерпретації) їх змісту з метою правильного її застосування і реалізації.

Види тлумачення-з'ясування:

1) за способом - мовне (граматичне) тлумачення - це усвідомлення змісту правової норми шляхом аналізу її тексту на основі використання словесних формулювань, правил філології; систематичне тлумачення - це з'ясування змісту правової норми на основі встановлення її системних зв'язків з іншими правовими нормами; історичне тлумачення - це з'ясування змісту норм права на основі дослідження конкретних історичних умов, при яких вони були прийняті, які цілі ставились перед ними; логічне тлумачення - це з'ясування змісту норми права шляхом безпосереднього використання законів формальної логіки;

2) залежно від співвідношення тексту норми та її дійсного змісту застосовуються тлумачення норм права з точки зору обсягу їхнього змісту. Воно поділяється на буквальне (адекватне), розширене, обмежувальне. Буквальне - зміст норми цілком відповідає її текстуальному виразу. Розширене - зміст норми ширший ніж її словесний вираз, текст. Приклад, судді незалежні і підкоряються тільки закону, але розуміють і народних засідателів. Обмежувальне тлумачення - зміст норми є вузький від її тексту. Наприклад - повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують допомоги і піклування. Але ми розуміємо, що цей обов'язок не може бути покладений на повнолітніх, але непрацездатних дітей.

Види тлумачення-роз'яснення (інтерпретації):

1) за суб'єктами тлумачення поділяються на офіційне і неофіційне. Офіційне тлумачення - це тлумачення правової норми, яке здійснюється компетентними органами і має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ці норми права. Офіційне тлумачення поділяється на нормативне і казуальне. Нормативне тлумачення розраховане на всі випадки застосування норм права, характеризується загальнообов'язковістю, розповсюдженням на широке коло суспільних відносин. Казуальне тлумачення (казус - випадок) стосується певних осіб, має на увазі конкретні обставини і є обов'язкове для осіб, стосовно яких воно проводиться.

Нормативне тлумачення в свою чергу буває автентичне, при якому зміст норми роз'яснює той же орган, який її встановив або легальне (делеговане), коли норму права тлумачить орган, який її не приймав, але спеціально уповноважений законом давати її обов'язкове роз'яснення.

Неофіційне тлумачення - це тлумачення правової норми, що здійснюється будь-яким суб'єктом і не є формально обов'язковим. Неофіційне тлумачення за рівнем компетентності, обґрунтованості поділяється на доктринальне (науково обґрунтоване тлумачення вчених); повсякденне (буденне) - тлумачення не юристів, тобто всіма суб'єктами права на основі життєвого досвіду - його значення для правозастосовчої діяльності пов'язане з виявленням правової свідомості широкого кола суб'єктів правовідносин; компетентне (професійне) - тлумачення юристів-практиків, адвокатів, роз'яснення в юридичних

консультаціях, консультації в газетах з окремих питань права, вечори запитань і відповідей - все це належить до неофіційного компетентного тлумачення норм права.

Інтерпретаційно-правовий акт (акт офіційного тлумачення норм права) - це формально обов'язкове волевиявлення компетентного органу, яке містить офіційне роз'яснення змісту певної правової норми.

Ознаками актів офіційного тлумачення є: формальна обов'язковість для адресатів застосування і реалізації цих актів; закріплення в таких актах сутності розуміння норми; наявність характерних спеціальних письмових форм виразу (роз'яснення, інструктивний лист та ін.); приймаються лише правотворчими або спеціально уповноваженими органами; мають у часі пряму і зворотню дію.

До основних видів інтерпретаційних актів відносять:

- за суб'єктами тлумачення - акти тлумачення правотворчих органів, акти правозастосувальних органів;
- за сферою дії - нормативні (загальні), казуальні (індивідуальні);
- за формою зовнішнього виразу - письмові, усні (тільки казуальні);
- за галузевою приналежністю норми тлумачення - акти тлумачення норм конституційного права, адміністративного, цивільного, кримінального права;
- за юридичною формою - постанови, роз'яснення, ухвали.

Тема 18. Законність і правопорядок

Сам термін "законність" виник у період буржуазних революцій і зводився до вимоги підпорядкування громадян, адміністрації, посадових осіб і суду приписам закону і заборони виходити за його рамки.

Для розкриття поняття "законності" потрібно оцінити самі ж закони. Режим законності вимагає, щоб закони були демократичними, в яких недопустимі свавілля і волюнтаризм держави по відношенню до своїх громадян. За такою вимогою закони повинні однаково захищати інтереси всіх суб'єктів всіх суспільних відносин. В таких законах в однаковій мірі повинні урівноважуватись права і обов'язки як громадян, так і держави.

Законність - основа нормальної життєдіяльності цивілізованого суспільства, всіх ланок його політичної системи. Встановлюючи свій режим вона впливає на найбільш важливі сфери людських відносин, забезпечуючи справедливу реалізацію інтересів людей.

Вимоги до точного і неухильного виконання законів сформувались ще в сиву давнину. Про це ще стверджували римські юристи, які говорили: "Dura lex, sed lex" (Суворий закон, все одно закон). Система римського права стала юридичною базою законності у сфері майнових відносин, яка пізніше інтегрувалась у більш модернізовані форми, з вимогами реальної рівності перед законом всіх учасників суспільних відносин.

Законність - це не тільки метод або режим діяльності державних органів і громадян. Законність - це складне соціальне явище. В суспільстві, де функціонує режим неухильної законності реально існує чіткий розподіл і взаємодія законодавчої, виконавчої і судової влади.

Законність характеризується наступними ознаками:

1. Основною ознакою є загальна обов'язковість. Тобто вимоги юридичних приписів відносяться обов'язково до всіх, хто підпадає під дію норми. Ніхто не може ухилитись від виконання встановлених норм, як держава, так і особа. Пріоритетним суб'єктом правового регулювання є громадянин. Держава зобов'язана створювати найбільш сприятливі умови для задоволення різноманітних інтересів своїх громадян. Загальна обов'язковість в однаковій мірі відноситься як до держави, так і до громадян. Держава відповідає перед громадянином, а громадянин - перед державою. Забезпечення загальнообов'язковості правових приписів є основним завданням держави та його органів. Самі громадяни поза державно-правовими структурами не спроможні встановити режим законності в суспільному житті.

Щоб забезпечити режим законності, держава зобов'язана здійснювати свої владні повноваження виключно в рамках діючих законів. Загальна обов'язковість є однією з основних ознак законності, яка означає, що неухильне виконання правових приписів становить основний, загальний принцип діяльності всіх органів держави.

2. Законність нерозривно пов'язана з правом, юридичними нормами. Однак стан режиму законності є цілком залежний від якості законів. Якщо правові норми не враховують загальні та індивідуальні інтереси всього

населення держави, або лише формально відтворюють інтереси різних верств населення, але їх не гарантують, не забезпечують, то про законність мови не може бути.

Нормативною основою законності є правові закони, які в однаковій мірі відображають загальні і особисті інтереси всіх учасників суспільних відносин. Таким чином, режим законності в правовій державі передбачає наявність двох взаємопов'язаних факторів:

- наявність досконалого демократичного законодавства, яке відповідає потребам суспільного демократичного розвитку;
- повного і неухильного виконання приписів законів, підзаконних актів державними органами, посадовими особами, об'єднаннями та громадянами.

Крім цих ознак ще можна назвати такі ознаки:

- неприпустимість протиставлення законності і доцільності;
- зв'язок законності із загальною і правовою культурою населення, посадових осіб;
- єдність законності та справедливості;
- невідворотність відповідальності за правопорушення, будь-які порушення режиму законності та інше.

Основні вимоги законності

Цей термін останнім часом закріпився в літературі. В його зміст вкладають ті принципові положення правового життя суспільства, без якого реальна законність не можлива.

Вимоги законності співпадають з принципами права з єдиною відмінністю, що вони є лише інструментом, засобом реалізації загальних принципів права. Отже, основні вимоги законності:

- 1) верховенство закону по відношенню до всіх інших правових актів. В правовій державі тільки закон має вищу силу. Підзаконні акти діють лише тоді, коли суспільні відносини не врегульовані законом;
- 2) єдність розуміння і застосування законів на всій території України. Ця вимога визнається єдністю системи права і системи законодавства, а також практики її реалізації всіма суб'єктами суспільних відносин;
- 3) рівність всіх громадян в правовому захисті і у виконанні громадянами правових приписів (рівність всіх перед законом і судом) або право громадян на захист.

Стабільний і ефективний режим законності в суспільстві можливий тільки в умовах рівності всіх людей перед законом і судом. З однієї сторони суб'єкти права зобов'язані в повному обсязі виконувати покладені на них обов'язки, підпорядковуватись вимогам закону. З іншої сторони, держава зобов'язана створити всі необхідні умови для здійснення їхніх законних прав та інтересів. Захист прав громадян здійснюється, в першу чергу, через систему правосуддя. Суди повинні бути незалежними і підкорятись тільки закону, розглядаючи ті чи інші справи.

- 4) єдність законності і доцільності. Доцільність повинна співпадати з вимогами і інтересами всього суспільства. У випадках розбіжностей перевага надається суспільним інтересам;
- 5) невідворотність юридичної відповідальності за вчинені правопорушення. Це значить, що всі факти правопорушень повинні бути розкриті, закони повинні виконуватись всіма без виключення посадовими особами і громадянами;
- 6) здійснення державного нагляду і громадського контролю за дотриманням законів.

Гарантії законності

Гарантії законності - це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється і, в разі порушення, відновлюється законність. Види загально-соціальних гарантій законності: економічні, політичні, ідеологічні.

Розглянемо юридичні гарантії законності.

Юридичні гарантії законності - це передбачені законом спеціальні засоби впровадження, охорони і, в разі порушення, відновлення законності. Юридичні гарантії законності можна поділити на окремі види:

- за найближчою метою - превентивні (попереджувальні), що спрямовані на запобігання правопорушенням, відновлюючі, які спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень; штрафні (каральні), спрямовані на реалізацію юридичної відповідальності правопорушників;
- за суб'єктами застосування гарантій - президентські, парламентські, прокурорські, судові, муніципальні, адміністративні, контрольні;
- за характером юридичної відповідальності - правотворчі, правороз'яснювальні, правозастосувальні, правореалізаційні;
- за онтологічним статусом у правовій системі - нормативно-документальні (норми права, а також роз'яснюючі (інтерпретаційні) юридичні акти загального характеру); індивідуально-документальні (правозастосувальні акти, спеціально спрямовані на забезпечення та охорону законності, а також роз'яснюючі юридичні акти індивідуального характеру); діяльнісні (діяльність певних суб'єктів щодо застосування юридичних норм, а також реалізації нормативних та правозастосувальних актів, що гарантують законність).

Тема 19. Правомірна поведінка. Юридична відповідальність

Правомірна поведінка - це така поведінка, яка не суперечить юридичним нормам або основним принципам права певної держави, тобто це соціально-корисна діяльність в інтересах більшості суспільства.

Правомірна поведінка повинна бути в сфері правового регулювання і відповідати приписам правових норм.

Правомірна поведінка буває таких видів:

- за сферою суспільних відносин - економічна, політична, соціальна тощо;
- за суб'єктами - діяльність державних органів, громадських об'єднань, соціальних спільнот, громадян;
- за суб'єктивною стороною (ставленням особи до своїх дій) - принципова (особа внутрішньо переконана у необхідності виконувати приписи законодавства), звичайна (звичка здійснювати правові норми без роздумів), конформіська (пристосувальна - пасивне виконання приписів, щоб не відрізнитися від інших суб'єктів), маргінальна (від. лат. край, кордон - здійснювана через страх перед застосуванням заходів державного примусу);
- за об'єктивною стороною, тобто формою виявлення - діяльність, бездіяльність;
- за формою зовнішнього прояву - фізична, словесна, письмова;
- за характером правових приписів - необхідна та можлива;
- за ставленням держави до неї - схвалювальна, заохочувальна, допустима;
- за фіксацією в законодавчих актах - врегульована законодавством і нерегульована законодавством.

В результаті правопорушень виникають охоронні правовідносини, за яких держава має право вживати карні та відновлювальні заходи до правопорушників. Останні зобов'язані нести визначені втрати та відшкодувати потерпілому понесені ним збитки.

Юридична відповідальність - це міра покарання правопорушника шляхом позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства), на підставі закону або іншого нормативного акту з метою попередження правопорушень в перспективі і відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав на матеріальні і духовні цінності. Тобто юридична відповідальність інтерпретується як реакція держави (суспільства) на скоєне правопорушення.

Щоб краще уявити собі поняття юридичної відповідальності, необхідно ознайомитись з її принципами.

Принцип законності, який означає, що юридична відповідальність може мати місце лише за ті діяння, які передбачені законом, і тільки на підставі закону, у відповідності з процедурно-процесуальними нормами. Крім того повинен бути встановлений факт скоєння конкретного правопорушення як об'єктивної істини.

Принцип справедливості, який включає основний зміст і передбачає: -що за протиправний вчинок відповідає той, хто його здійснив;

–що застосування санкцій реально відновлює порушене право і відшкодовує завдані збитки;

–що закон, який встановлює відповідальність чи посилює її, не може мати зворотньої сили (ст.58 Конституції України);

–що недопустимі покарання і позбавлення, які принижують людську гідність;

–що за одне правопорушення можливе лише одне юридичне покарання (ст.61 Конституції України);

–що каральна відповідальність повинна відповідати тяжкості скоєного правопорушення; що неможна за проступки встановлювати кримінальні покарання.

Принцип доцільності означає відповідність вибраного по відношенню до правопорушника покарання цілям юридичної відповідальності. Даний принцип передбачає індивідуалізацію державно-примусових заходів в залежності від тяжкості скоєного злочину, особистих властивостей правопорушника; можливість пом'якшення і навіть відмови від застосування заходів відповідальності у випадках, коли її цілі можуть бути досягнуті іншими засобами.

Принцип невідворотності включає в своєму змісті такі вимоги:

–ні одне правопорушення не повинно залишитися непоміченим державою;
–швидке і оперативне застосування заходів відповідальності за скоєне правопорушення;

–висока професійність персоналу правоохоронних органів;

–ефективність застосованих заходів по відношенню до правопорушників.

Принцип відповідальності суб'єкта права лише за свої вчинки. За думки, якщо вони не проголошені, біологічні чи соціальні особливості, за родинні чи дружні стосунки і тому подібне ніхто нести відповідальності не може. Тобто законодавець повинен встановлювати заходи юридичної відповідальності лише за ті діяння, які за своїми об'єктивними властивостями є суспільно небезпечними, протирічать природі права, цінностям суспільства.

Принцип відповідальності лише за винні діяння. Все, що скоєне при відсутності в особі вибору, тобто при відсутності волі, чи у випадках, коли суб'єкт не передбачав, не міг і не повинен був передбачити результати своїх вчинків, не бажав їх настання чи не міг керувати своїми діями, підставами юридичної відповідальності бути не може. Крім того, існує таке поняття як презумпція невинності. Особа, яка притягується до відповідальності вважається невинною, поки її вина не буде доведена і встановлена відповідним правозастосовчим актом.

Принцип швидкого настання юридичної відповідальності, без чого вона втрачає свою актуальність і може перестати відповідати як самому правопорушенню, так і тим соціальним умовам, в яких воно було скоєне.

Таким чином, необхідно зауважити, що юридична відповідальність-закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали. Соціальною сутністю юридичної відповідальності є викликана державою природня негативна реакція суспільства (принаймні тієї його

частини, волю якої виражає держава) на порушення певних соціальних інтересів, на пошкодження соціальних чи особистих благ.

Підставами юридичної відповідальності є: склад правопорушення; деліктоздатність (осудність, дієздатність) суб'єкта, його вік; передбаченність правопорушення нормативно-правовими актами. Всі ці підстави взаємопов'язані і закріплені в законодавстві.

Юридична відповідальність настає лише за факт правопорушення. Будь-яке правопорушення має свою структуру, яку називають складом правопорушення. Склад правопорушення, який обов'язково закріплений в чинному законодавстві, включає в себе такі елементи: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона правопорушення.

Об'єктом правопорушення є певні блага чи соціальні цінності, на пошкодження, позбавлення чи знищення яких спрямоване протиправне діяння. Об'єктами правопорушення можуть бути різні матеріальні і духовні цінності, які визначаються об'єктами правовідносин. Це може бути власність, життя, здоров'я людини, державна безпека, порядок управління, гідність особи тощо.

Об'єктивна сторона включає протиправне діяння, його шкідливий або небезпечний результат. До об'єктивної сторони входить необхідний причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими або соціально небезпечними наслідками. Таке діяння може бути виражене як в активних діях, так і в результаті бездіяльності, коли суб'єкт не виконує зобов'язуючих норм права. Юридична відповідальність настає лише за фізичні протиправні діяння. Не можуть бути підставою відповідальності думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості. До об'єктивної сторони відносяться також час, місце здійснення діяння, яке суперечить нормам права.

Суб'єктом правопорушення є фізична або юридична особа, яка повністю деліктоздатна. Деліктоздатність дуже тісно пов'язана із віком особи. У кримінальному праві така особа повинна бути осудною і навпаки, неосудна особа не може нести юридичної відповідальності. В цивільному праві особа повинна бути повністю дієздатною. Юридична відповідальність настає лише за власні дії правопорушника. Ніхто не може нести відповідальність за когось іншого.

Суб'єктивна сторона юридичної відповідальності виражається в психічному ставленні особи до скоєного, куди входять вина, мотиви, мета правопорушення. Вина існує в таких формах: намір (умисел) та необережність. Крім того, намір поділяється на прямий і непрямий. Прямий намір буває тоді, коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його небезпечні наслідки і бажає настання цих наслідків. Непрямий умисел є тоді, коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання.

Для визнання змісту і спрямованості умислу важливе значення має з'ясування мотиву та мети вчинення злочину. Мотив - це усвідомлена спонука особи, яка викликала у неї намір вчинити злочин. Мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину в тих випадках, коли він безпосередньо вказаний в диспозиції закону. Однак і у тих випадках, коли

мотив не вказується в диспозиції, він може мати важливе значення при встановленні складу злочину та форми вини. Неуважне ставлення до встановлення мотиву злочину нерідко призводить до помилкової кваліфікації злочину. Мета злочину- це бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною для злочинів, що вчинюються з прямим умислом. Мета часто прямо передбачається в диспозиції кримінального закону. Встановлення мети дозволяє виявити причини злочину, а також визначити вид і міру покарання.

Необережність також виступає у двох формах: протиправна самовпевненість, коли особа передбачає можливість настання негативних наслідків своєї дії чи бездіяльності і легковажно розраховує на відвернення цих наслідків, хоча і усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння (невідповідність його закону, службовим, професійним або загальноприйнятим правилам тощо); протиправна недбалість, коли особа не передбачає можливості настання негативних наслідків своєї дії або бездіяльності, хоча повинна була передбачити такі наслідки і могла їх передбачити. В цьому випадку винний не усвідомлює протиправність своєї поведінки, тому не передбачає можливості настання негативних наслідків. Порушення припису правової норми, вчинене без вини, відображається поняттям правової аномалії.

Крім складу правопорушення, важливою підставою юридичної відповідальності є наявність норми права, яка забороняє певний протиправний вчинок і встановлює відповідні санкції.

На основі різних підстав юридична відповідальність розподіляється на види. Наприклад, за органами, які покладають відповідальність, розрізняють:

- відповідальність, яку покладають органи державної влади;
- відповідальність, яку покладають судові і інші юрисдикційні органи;
- відповідальність, до якої правопорушник притягується адміністративними органами (органами державного управління).

В залежності від того, до якої галузі відноситься юридична відповідальність, який вид правопорушення вчинено (злочин, проступок), виділяються: конституційна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, кримінальна відповідальність. В даний час дискутується питання про можливість виділення й інших видів юридичної відповідальності: екологічної, процесуальної, фінансової тощо. Види правопорушень можна класифікувати залежно від галузей права, але не можна класифікувати так юридичну відповідальність. Крім того, не слід змішувати види юридичної відповідальності з порядком, формою її здійснення (відповідальність у судовому порядку, адміністративному та ін.). Один і той самий вид юридичної відповідальності може здійснюватись в різних формах. Наприклад, цивільно-правова відповідальність реалізується в судовому, адміністративному порядку, через органи громадськості. Проте, кримінальна відповідальність реалізується тільки в судовому порядку.

Якщо характеризувати кожен вид юридичної відповідальності, то необхідно сказати, що конституційна відповідальність настає у випадку вчинення Президентом державної зради або іншого злочину, а також у

випадках порушення обов'язків народними депутатами та ін. Особливістю конституційної відповідальності є те, що в багатьох випадках вона детально не конкретизується. Нерідко законодавець лише вказує на можливість такої відповідальності. Конституційна відповідальність "вичерпує" себе в нормах конституційного права. Однак в багатьох випадках вона поєднується з іншими видами юридичної відповідальності.

Адміністративна відповідальність накладається за адміністративні правопорушення (тобто проступки), що встановлені Кодексом про адміністративні правопорушення, такі як: дрібне хуліганство, жорстоке поводження з тваринами, безквитковий проїзд тощо і полягає в застосуванні органами виконавчої влади заходів адміністративного впливу до винних осіб, які не підпорядковані їм по службі. Види адміністративних стягнень закріплені в ст.24 КпАП.

Цивільна або цивільно-правова відповідальність- це встановлена законом негативна реакція держави на цивільне правопорушення, що виявляється в позбавленні певних цивільних прав чи накладенні нееквівалентних обов'язків майнового характеру. Виникає за порушення майнових і особистих немайнових прав громадян і організацій, в основному за невиконання договірних зобов'язань, за заподіяння шкоди. Результатом її настання буде відшкодування збитків у формах, передбачених санкціями цивільного права, наприклад: оплата неустойки (штрафу, пені) або повне відшкодування. Характерною ознакою цивільної відповідальності є можливість добровільного здійснення її самим правопорушником, тобто правопорушник відшкодовує матеріальні збитки без втручання судових органів. Важливою, також, ознакою є можливість виявлення власної ініціативи у встановленні цивільної відповідальності. Ця особливість виявляється у праві сторін передбачити її угодою, у визначенні сторонами підстав і розміру відповідальності. Цивільно-правова відповідальність- це відповідальність перед особою, право якої порушено. Але, якщо згоди між сторонами не встановлено, потерпілий звертається до суду для відновлення свого майнового стану.

Чинне законодавство виділяє кілька різновидностей цивільно-правової відповідальності в залежності від підстав її виникнення. Так, вона поділяється на договірну та позадоговірну (деліктну); часткову і солідарну; основну і субсидіарну (додаткову); а також повну і обмежену.

Внаслідок порушення дисципліни (трудової, військової і т.д.) настає дисциплінарна відповідальність. Розрізняють три види дисциплінарної відповідальності:

- у зв'язку з порушенням правил внутрішнього розпорядку;
- у порядку підлеглості;
- у відповідності з дисциплінарними статутами і положеннями, які діють у деяких сферах (оборони, внутрішніх справ, залізничного, водного і повітряного транспорту).

Дисциплінарна відповідальність здійснюється у формі накладення адміністрацією підприємств і установ, інших організацій дисциплінарних стягнень. За порушення трудової дисципліни до працівника може бути

застосовано тільки один з двох видів стягнення: догана і звільнення (ст.147 КЗпП). В статутах та положеннях про дисципліну встановлюються спеціальні заходи дисциплінарного стягнення, які накладаються на осіб, що підпадають під дію статуту. Наприклад, пониження у персональному званні, переведення на іншу роботу; в умовах збройних сил- призначення позачергово в наряд по службі, пониження у військовому званні або посаді.

Для дисциплінарної відповідальності характерне те, що вона має місце у відношеннях підлеглості особи, яка вчинила проступок, органу, який застосував захід дисциплінарного впливу.

Матеріальна відповідальність є дещо пов'язана з дисциплінарною, адже ці види юридичної відповідальності настають у зв'язку з трудовими відносинами. Деякі автори навіть називають матеріальну відповідальність різновидом дисциплінарної, тому що вона настає для відшкодування майнових збитків, нанесених в результаті неправомірних дій в процесі виконання особою своїх службових обов'язків.

Матеріальна відповідальність працівників- це обов'язок повністю або частково відшкодувати матеріальні збитки, заподіяні по їх вині підприємству, де вони працюють.

У відповідності із чинним трудовим законодавством існує три види матеріальної відповідальності: обмежена, повна і підвищена. Крім того, розрізняють індивідуальну і колективну матеріальну відповідальність.

Підприємство також несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну працівникам, за яких воно повинно платити внески по державному соціальному страхуванню, каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ними трудових обов'язків, що сталося з вини підприємства як на його території, так і за її межами.

Безперечно, найбільш суворою відповідальністю є кримінальна, яка настає за скоєння злочинів (суспільно небезпечних, кримінально протиправних, винних діянь, що передбачені кримінальним законом і які посягають на суспільний чи державний устрій України, її політичну і економічну системи, власність, особу, громадянські, політичні, економічні, соціальні та інші права і свободи людини).

Застосовуючи заходи юридичної відповідальності держава прагне досягти певного остаточного результату, який передбачається законодавством. При різних видах юридичної відповідальності можуть бути різні цілі. Наприклад, у кримінальному законодавстві основними цілями покарання є такі:

- виправлення і перевиховання засуджених, зокрема у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поваги правил співжиття;
- попередження здійснення нових правопорушень з боку засудженого (спеціальна превенція);
- попередження злочинів з боку інших осіб (загальна превенція).

Слід зазначити, що будь-яке покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Це положення закріплене в законодавстві і свідчить про гуманність інституту покарання. Це гарантується

тим, що система покарань не знає ні тілесних покарань, ні таких, які ганеблять людину.

Інші цілі переслідуються при цивільно-правовій відповідальності. Тут головне місце займає поновлення втрачених прав, відшкодування завданих збитків, тобто компенсаційна мета. Наприклад, за невиконання або неналежне виконання зобов'язань встановлена неустойка (штраф, пеня). Законом чи договором можуть бути передбачені випадки, коли допускається стягування тільки неустойки (штрафу, пені), а не збитків; коли збитки можуть бути стягнуті в повній сумі понад неустойку; коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті або неустойка, або збитки.

Метою адміністративного стягнення є, передусім, попередження більш серйозних правопорушень, а також ствердження неминучості покарання за скоєння правопорушення, тобто порушення правових норм, які мають обов'язковий характер. Це порушення різних санітарних правил, правил громадського порядку, військового обліку, паспортного режиму.

Найвища і найблагородніша мета будь-якої відповідальності- захист честі, гідності, доброго імені людини, задоволення її законних інтересів та справедливих моральних і матеріальних вимог, а також охорона правопорядку (суспільного ладу) та законності, необхідних для нормального існування та розвитку всіх громадян країни, охорона суспільних відносин.

Відповідно до зазначених вище цілей юридичної відповідальності можна виділити основні її функції: правоохоронна та виховна. Правоохоронна функція юридичної відповідальності, в свою чергу поділяється на репресивно-каральну (деякі автори називають її штрафною, хоча це не змінює її сутності). Вона свідчить про те, що юридична відповідальність є актом відплати держави по відношенню до правопорушника, а також засобом, який попереджає нові правопорушення. Другим підвидом правоохоронної функції є правовідновлююча, або компенсаційна функція, яка характерна для майнової відповідальності. Стягнення нанесеної шкоди з правопорушника компенсує збитки потерпілої сторони, відновлює її майнові права, про що говорилося раніше.

Що стосується попереджувально-виховної (превентивної) функції, то вона дуже тісно зв'язана з репресивно-каральною. Вона покликана забезпечити формування у громадян певних мотивів, що спонукають дотримуватись норм закону, поважати права і законні інтереси інших осіб. Цілі, конкретизовані у функціях юридичної відповідальності, свідчать про соціальну необхідність юридичної відповідальності, її призначення в правовій системі.

Тема 20. Правові відносини

Правовідносини - це суспільні відносини, врегульовані нормами права, що виникають між двома і більше суб'єктами, які мають правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність), з приводу задоволення своїх матеріальних і духовних потреб і інтересів та між якими існує правовий зв'язок у формі суб'єктивних прав, свобод та обов'язків, які підтримуються, охороняються та не забороняються державною владою або всім суспільством, а також не суперечать принципам права, правової держави та громадянського суспільства. Отже, з цього визначення можна виділити основні *ознаки правовідносин*:

- 1) державно-вольовий характер, оскільки державна влада юридично об'єктивує і закріплює ці відносини в системі діючих законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів;
- 2) правовідносини охороняються державною владою або суспільством від порушень;
- 3) учасниками правовідносин є конкретні суб'єкти права, які пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, що мають офіційний юридичний характер та гарантуються державою;
- 4) правовідносини виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів.

Правовідносини мають дуже різноманітний характер і їх *видів* дуже багато. Вони класифікуються:

- * *за галузями права* (предметом правового регулювання) - конституційні, адміністративні, цивільно-правові, фінансово-правові, трудові, кримінально-правові, земельні тощо;
- * *за кількістю суб'єктів, які приймають участь в правовідносинах* - прості (два суб'єкта) та складні (три і більше суб'єктів);
- * *за змістом поведінки суб'єктів* - активні (виконання обов'язків), пасивні (утримання від конкретних дій);
- * *за часом тривалості* - короткочасні та тривалі;
- * *за врегульованістю законодавством* - врегульовані та природні правовідносини;
- * *за методом правового регулювання* - договірні та управлінські (владні);
- * *за функціональним призначенням* - регулятивні та охоронні;
- * *за ступенем визначеності* - абсолютні, відносні;
- * *за характером відносин, які можуть регулюватися національною системою права і нормами міжнародного права* - внутрішні правовідносини та міжнародні правовідносини (зовнішні).

Що стосується структури правовідносин, то в неї входять такі *елементи*: *суб'єкти* (юридичні або фізичні особи, що повинні володіти правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю), *об'єкти* (матеріальні чи духовні цінності) та *зміст правовідносин* (юридичні права і обов'язки). Деякі вчені до складу правовідношення відносять ще *юридичні факти*, оскільки останні відіграють важливе значення в існуванні правовідносин.

Суб'єкт правовідносин - це правоздатний, дієздатний і деліктоздатний суб'єкт суспільного життя. Суб'єктами можуть бути фізичні та юридичні особи, в тому числі й держава, суспільство, народ, які мають правосуб'єктність. У юридичній науці всі суб'єкти поділяються на три категорії:

* *фізичні особи* - громадяни даної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох держав), апатриди (особи без громадянства), тобто люди;

* *юридичні особи* - державні об'єднання (держава, її органи, державні установи, підприємства) та громадські об'єднання (громадські організації, політичні партії, рухи, органи громадської самодіяльності, громадські підприємства й установи);

* *соціальні спільноти* - народ, нація, територіальні спільноти, трудові колективи.

Об'єкти правовідносин - це матеріальні або духовні цінності, особисті або соціальні блага, для здобуття і використання яких встановлюються взаємні права і обов'язки суб'єктів. Об'єктами правовідносин можуть бути такі об'єкти, що знаходяться в цивільному товарообігу, а також діяльність і поведінка суб'єктів, яка не заборонена правом. До матеріальних цінностей відносяться засоби виробництва, майно, речі, гроші, цінні папери тощо, духовні ж - твори мистецтва, культури, авторські права, культурні і моральні права, життя, честь і гідність особи.

Зміст правовідносин характеризується синтезом фактичного і юридичного. Основний зміст правовідносин (юридичний) складають суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки, де суб'єктивне право - це передбачена юридичною нормою міра можливої поведінки учасника правовідносин, а суб'єктивний обов'язок - це передбачена юридичною нормою міра необхідної поведінки учасника правовідносин. Щодо суб'єктивного права, то воно характеризується можливістю використовувати його на свій розсуд учасником правовідносин, тобто суб'єкт завжди може відмовитись від використання суб'єктивного права, окрім випадків, коли суб'єктивне право збігається з суб'єктивним обов'язком. На відміну від суб'єктивного права, від виконання суб'єктивного обов'язку не можна відмовитися - відмова від виконання або недобросовісне виконання є підставою для юридичної відповідальності. В залежності від того який вид поведінки передбачений диспозицією правової норми, суб'єктивні обов'язки можна поділити на активні і пасивні. Фактичний зміст - це сама поведінка суб'єктів, їхня діяльність, у якій реалізуються суб'єктивні юридичні права і обов'язки сторін.

Юридичні факти - конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти поділяють:

- *за вольовою ознакою* - дії (вольова поведінка або діяльність фізичних чи юридичних осіб по реалізації своїх суб'єктивних прав, свобод і обов'язків, яка може бути як правомірною, так і не правомірною) та події (факти або

обставини, що виникають незалежно від волі конкретних суб'єктів правовідносин - стихійне лихо, повінь, землетрус);

- *за юридичними наслідками* - правостворюючими, правозмінюючими, правоприпиняючими;
- *за складом* - прості, складні;
- *за часом тривання* - одноактні (наприклад, купівля-продаж), триваючі (наприклад, юридичні стани- перебування в шлюбі).

DocS.com PDF Trial
www.docstoc.com

Тема 21. Правосвідомість і правова культура

Правосвідомість - це особлива форма суспільної свідомості, сукупність правових понять, ідей, поглядів, почуттів, що виражають відношення людей до чинного або бажаного права, його мети, завдань, способів та методів регулювання, до оцінки правомірності його норм та уявлення про майбутню правову систему і окремі її норми. У складі правосвідомості розрізняють правову ідеологію та правову психологію.

Правова ідеологія - структурний елемент правосвідомості, який охоплює знання, уявлення, поняття про зміст права, що формуються в результаті правового виховання та юридичних наукових досліджень.

Правова психологія - це структурний елемент правосвідомості, що включає правові почуття, настрої, інші емоційні сприйняття правових явищ. Формується цей елемент, як правило, стихійно, тому відображає право поверхнево, проте через нього реалізуються традиції, звичаї, вміння особи критично оцінювати свої дії з точки зору правомірності тощо.

Доцільно виділити такі види правосвідомості:

- за суб'єктами - індивідуальна, групова, класова, суспільна, національна;
- за характером відображення правової дійсності - професійна (наукова, практична), непрофесійна.

Під правовою культурою, як і під психологічною і під політичною, слід розуміти синтез знань, переконань і умінь, а саме: всебічну і глибоку поінформованість про право і науку про нього, а також майстерне володіння всім юридичним інструментарієм.

У більш широкому розумінні правова культура - поняття, що показує залежність права від загальної культури суспільства і ступінь відображення цієї культури в правовій системі даного суспільства. Правова культура особливо тісно пов'язана з політичною культурою, як мистецтвом спілкування і мудрістю прийняття правильних рішень. Адже необхідно враховувати небувалу за своїм масштабом політизацію сучасного суспільства.

Вчені не можуть знайти єдиний підхід до визначення як самої категорії "правової культури", так і її структурних компонентів, змісту, функцій, в силу того, що поняття правової культури багатоаспектне. За підрахунками закордонних спеціалістів у 1919 році існувало 7 визначень культури, в 1950 р.- 164, а на початку 70-х років налічувалося більш як 250 її визначень, відмічає В.П.Сальніков.

Дефініцій правової культури можна навести багато, оскільки це складне соціальне явище. Правова культура - це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового процесу і визначають в правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності. Тобто, правова культура особистості - це сукупність або система правових знань, умінь і навичок, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються в правомірній діяльності і поведінці. Це позитивна частина правосвідомості плюс її проявлення в правомірній діяльності і поведінці. По

іншому, правова культура - це глибоке знання і розуміння права, свідоме виконання його вимог.

Правова культура є різновидом загальної культури, яка складається з духовних і моральних цінностей, що відносяться до правової дійсності. При цьому, правова культура охоплює в правових явищах лише те, що є відносно прогресивним, соціально корисним і цінним. Вона є не тільки результат, а спосіб діяльності, і в цьому змісті духовна правова культура розуміється як напрям мислення, норми і стандарти поведінки. До загальних рис правової культури відносяться властивості, притаманні всім видам культури як умови, способу і результату діяльності особи і суспільства, в процесі якої відбувається розвиток людських сил і відносин, самої особи в усій різноманітності її людських виявлень. Особливі риси правової культури пов'язані з правом, правовою системою і іншими правовими явищами.

Правова культура, як і взагалі культура, яку опанувала людина, проявляється не лише в здобутих знаннях особи, а передусім- в її діях.

Рівень досягнутої в суспільстві правової культури суттєвим чином впливає на ефективність правового регулювання, характер законодавства, форми і засоби забезпечення прав громадян, ступінь визначення загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права. Правова культура формує у людей правові якості, озброює їх правовими знаннями відносно цивілізованих засобів правового спілкування.

Правову культуру можна охарактеризувати як якісний стан правового життя суспільства, що відображається в:

- ✓ досягнутому рівні правової діяльності;
- ✓ рівні досконалості правових актів;
- ✓ ступені правосвідомості та правового розвитку особистості;
- ✓ ступені свободи особистості й відповідальності особи і держави;
- ✓ рівні позитивного впливу права на суспільні відносини та їх упорядкування.

Структура правової культури має складний характер. Складовими її можна вважати право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, юридичні установи, правотворчість, правореалізацію та інші елементи правової системи, що відображаються як у поведінці людини, так і в її свідомості.

Традиційно вчені поділяють правову культуру на дві окремі категорії: правову культуру особи і правову культуру суспільства. *Правова культура особи* - властивість, що характеризується загальною повагою до права, достатніми знаннями змісту правових норм і вміння їх реалізовувати, а також активною правомірною поведінкою особи в усіх життєвих ситуаціях. *Правова культура суспільства* - сукупність факторів, що характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, організації роботи по його дотриманню, стан законності і правопорядку.

Правова культура суспільства складається з таких найбільш великих правових утворювань:

1) системи правових норм як особливих правил поведінки, що зовні відбиті в системі нормативно правових актів, та конкретизуючих їх актів індивідуального регулювання;

2) сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, що врегульовані за допомогою правових норм і складаються з юридичних прав і обов'язків;

3) сукупності суб'єктів права (фізичних, у тому числі і посадових осіб, державних і інших організацій, соціальних груп, соціальних спільностей);

4) правосвідомості - системи духовного відображення правової дійсності;

5) режиму законності і правопорядку - стану фактичної впорядкованості суспільних відносин, врегульованих за допомогою правових засобів, змістом яких є сукупність правомірних дій суб'єктів права.

Правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його суб'єктів (соціальних спільностей, груп, особи), вона є умовою, формою і результатом культурної правової діяльності членів суспільства, в процесі якої закріплюються існуючі і утворюються нові правові цінності.

Правова культура особи включає правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, переконаність у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та ін. правових явищ.

В змісті правової культури особи доцільно виділити такі блоки:

- а) правосвідомість як систему відображення суб'єктом правової дійсності;
- б) правомірну поведінку і правове мислення;
- в) результати правомірної поведінки і правового мислення.

В залежності від характеристик правової діяльності (правомірної поведінки) правова культура особи поділяється на:

- 1) теоретичну і практичну, в тому числі професійну;
- 2) продуктивну і репродуктивну.

В процесі правової поведінки виробляються правові цінності матеріального і духовного порядку. Суб'єкти права реалізують правові норми і таким чином відтворюють певні зміни у правовому середовищі, які у відповідних умовах виступають як правові цінності.

Формування правосвідомості і правової культури особистості в нашому суспільстві відбувається як стихійно, так і в результаті ціленаправленої діяльності держави, її органів і установ по формуванню правових знань, поваги до права і закону, соціально-правової активності.

Певний рівень правової культури досягається за допомогою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних визначають умови розвитку суспільства, а суб'єктивних - правове виховання.

Правове виховання - ціленаправлена, послідовна, систематична діяльність держави і її органів, а також громадських об'єднань і організацій по формуванню певної системи правових знань, вмінь і навиків, правового мислення, правових почуттів - почуття права, законності, почуття поваги до права і закону, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються і охороняються правом і законодавством.

Цілі правового виховання можуть бути загальними і конкретними. Загальними цілями є формування правосвідомості і правової культури особистості громадянського суспільства. Їх можна конкретизувати залежно від завдань і особливостей правовиховного процесу.

Правове виховання може бути ефективним тільки тоді, коли воно здійснюється на основі певних принципів: має певну систему, здійснюється безперервно, ціленаправлено, має послідовність, забезпечено певними засобами, а також підготовленими кадрами.

Правове виховання здійснюється в певних формах, серед яких основні: правова освіта (навчання), правова пропаганда, правова просвіта, правова агітація, форми правомірної соціально-активної діяльності та ін. Найбільш ефективною і результативною формою є правова освіта, оскільки вона дає певну систему правових знань. Вона здійснюється у школах, училищах, технікумах, вузах, коледжах, народних університетах правових знань, курсах підвищення кваліфікації працівників різних категорій. Правова пропаганда - це розповсюдження певних правових ідей, законодавства серед великої кількості населення (правові програми по телебаченню, трансляції по радіо, окремі лекції тощо). Правова агітація - це розповсюдження правових ідей, знань серед невеликої кількості населення. Правова просвіта має обмежені завдання - дати певні знання з тих чи інших питань права і законодавства, роз'яснити діюче законодавство. Правомірна соціально-активна діяльність чи поведінка - це така форма правового виховання, яка здійснюється практично в процесі реалізації норм права: використання, дотримання, виконання і застосування.

Зміст правового виховання - це найбільш складне питання в системі правового виховання чи навчання, оскільки тут потрібно визначити, які правові знання і в якому обсязі потрібно давати. Теорія і практика правового виховання засвідчили, що для різних категорій і соціальних груп населення цей зміст обумовлений правовим статусом особи в суспільстві. Цей зміст обумовлений також необхідністю отримання спеціальних знань по правовому регулюванню окремих сфер суспільних відносин.

Завдання правового виховання полягає в тому, щоби на основі загальних правовиховних цілей у кожної людини були сформовані:

- * правильна правова орієнтація та шанобливе ставлення до законів;
- * усвідомлений вибір правомірних варіантів поведінки;
- * шанобливе ставлення до правоохоронних органів;
- * почуття особистої відповідальності та усвідомлення невідворотності карі за правопорушення;
- * критичне ставлення до порушень і порушників закону;
- * потреба особистої участі у боротьбі з правопорушеннями;
- * впевненість у необхідності правових норм для нормальної життєдіяльності суспільства і його членів;
- * усвідомлена звичка дотримуватися закону.

Отже, правове виховання повинно впливати на розум і почуття людини, підказувати їй шляхи правильної поведінки в тій чи іншій життєвій ситуації. За допомогою правового виховання поведінка та вчинки людини стають у рамки вимог законності. Тому, підвищення рівня правової культури молоді, правове виховання виконує і таку важливу функцію, як попередження правопорушень.

Тема 22. Правове регулювання та його механізм

Правове регулювання - це здійснюване за допомогою правових норм та інших юридичних засобів впливу на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування, розвитку та захисту.

Розрізняють такі види правового регулювання:

- *за способом об'єднання загальних дозволів та заборон* - загальнодозвільне та спеціально-дозвільне (тобто дозволено все, що прямо не заборонено законом або, що прямо регламентовано законом);
- *за територіальним принципом* - централізоване (коли суб'єкт - вищий або центральний державний орган) та нецентралізоване (коли суб'єкт - регіональний, місцевий чи інший територіальний орган);
- *за суспільними відносинами, на які поширюється правове регулювання* - загальне (регулювання кількісно невизначеного обсягу суспільних відносин), індивідуальне (регулювання конкретної життєвої ситуації).

Стадії правового регулювання загалом поділяють на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових зачисляють 1) моделювання суспільних відносин через загальне регламентування юридичних прав та обов'язків їх учасників; 2) виникнення суб'єктивних юридичних прав та обов'язків у суб'єктів права, виникнення правовідносин; 3) реалізація цих суб'єктивних прав та обов'язків. Факультативні - це офіційне тлумачення правових норм та їх застосування.

Механізм правового регулювання - це система різноманітних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання, тобто владний вплив на суспільні відносини.

Юридичними засобами, або *елементами* механізму правового регулювання є:

- правові норми, оскільки вони складають основу всього механізму правового регулювання, моделюючи та регламентуючи суспільні відносини, вказуючи, що є дозволеним і які наслідки невиконання або порушення приписів закону;
- юридичні факти, конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення суб'єктивних юридичних прав та обов'язків;
- правовідносини, які виступають як засіб переводу загальних моделей поведінки, зазначених у нормах права, в конкретні акти поведінки суб'єктів права;
- акти реалізації прав та обов'язків, які є діями суб'єктів права по втіленню в життя приписів норм права, виражених у формі дотримання, виконання, використання;
- акти тлумачення (з'ясування) змісту правових норм.

Як факультативні елементи механізму правового регулювання виступають також: інтерпретаційно-правові акти, які забезпечують однакове розуміння змісту правових норм; акти застосування правових норм, що направлені на регламентацію суспільних відносин шляхом владних приписів, які містяться в них.

Крім того, як своєрідні елементи механізму правового регулювання можна виділити правосвідомість, законність і правопорядок, від рівня яких залежить ефективність роботи всіх елементів.

Цілями правового регулювання є: 1) закріплення і регламентація за допомогою юридичних засобів вже існуючих суспільних відносин; 2) стимулювання існуючих відносин, які відповідають загальним інтересам суспільства; 3) створення умов для виникнення і розвитку нових суспільних відносин; 4) практичне витіснення соціально-небезпечних зв'язків та відносин.

При визначенні ефективності беруться до уваги цілі, що були поставлені при виданні норми права та реально досягнутий результат в процесі функціонування цієї норми, тобто рівень досягнення цих цілей буде визначати і рівень ефективності юридичної норми.

До основних факторів, що забезпечують ефективність правового регулювання відносяться:

- *відповідність норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства, конкретно-історичним умовам, реальним потребам суспільства* (економічні закономірності розвитку суспільства можуть правильно визначатися і відбиватися в нормах права або спотворюватися, в наслідок об'єктивних труднощів пізнання реальної дійсності, умисно чи з інших причин. Як правило, такі правові акти з часом дороблюються у відповідності з реальними вимогами соціально-економічного розвитку суспільства або відмінюються),
- *рівень досконалості законодавства* (чим досконаліше норми законодавства, тим швидше і краще будуть досягатися цілі, а наявність прогалин в праві, неузгодженість окремих норм суттєво впливають на рівень ефективності правового регулювання);
- *рівень правової культури громадян* (цей фактор охоплює також і режим законності при правотворчості та при правозастосуванні; рівень правосвідомості суб'єктів правозастосовчої діяльності та ряд інших явищ).

Існують також інші фактори і умови, що забезпечують ефективність правового регулювання. Тільки дотримання всіх цих зазначених передумов дозволить забезпечити не тільки суто управлінську ефективність, але й цінність та економічність закону (які відображають характер регулятивного впливу права на суспільні відносини), тобто його високу якість.